

МІЖРЕГІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

О. П. Нестеренко

**ІСТОРІЯ
ЕКОНОМІЧНИХ ВЧЕНЬ**

Курс лекцій

3-тє видання, стереотипне

Київ 2002

ББК 65.02я73
Н56

Рецензенти: *А. А. Чухно*, д-р екон. наук, проф.
В. Д. Мирончук, д-р іст. наук, проф.

Схвалено Вченою радою Міжрегіональної Академії управління персоналом (протокол № 10 від 28.12.01)

Нестеренко О. П.

Н56 Історія економічних вчень: Курс лекцій. — 3-тє вид., стереотип. — К.: МАУП, 2002. — 128 с.: іл. — Бібліогр.: с. 126–127.

ISBN 966-608-134-2

Пропонується повний курс історії світової економічної думки; висвітлюються основні течії та напрямки сукупності світових економічних концепцій у різні періоди розвитку людства.

Для студентів економічних спеціальностей вищих навчальних закладів.

ББК 65.02я73

© О. П. Нестеренко, 1998
© О. П. Нестеренко, 2002, стереотип.
© Міжрегіональна Академія

ISBN 966-608-134-2

управління персоналом (МАУП), 2002

Зміст

<i>Вступ</i>	3
<i>Тема 1.</i> Економічна думка стародавнього світу	5
<i>Тема 2.</i> Економічна думка епохи феодалізму	11
<i>Тема 3.</i> Економічне вчення меркантилізму	18
<i>Тема 4.</i> Класична школа економічної науки: зародження й розквіт	23
<i>Тема 5.</i> Розвиток ідей класичної школи (перша половина XIX ст.)	35
<i>Тема 6.</i> Основні напрямки критики класичної школи (перша половина XIX ст.)	44
<i>Тема 7.</i> Пролетарська політична економія К. Маркса	51
<i>Тема 8.</i> Економічні теорії західноєвропейської соціал-демократії	60
<i>Тема 9.</i> Розвиток економічної думки в Росії та Україні наприкінці XIX — на початку XX ст.	65
<i>Тема 10.</i> Нова історична школа та соціальний напрямок у Німеччині	72
<i>Тема 11.</i> Виникнення і розвиток маржиналізму	77
<i>Тема 12.</i> Соціально-інституціональний напрямок в економічній думці	92
<i>Тема 13.</i> Економічні теорії фашизму	100
<i>Тема 14.</i> Кейнсіанська теоретична революція 30-х років XX ст. та її вплив на світову економічну думку	104
<i>Тема 15.</i> Економічні теорії неолібералізму	113
<i>Тема 16.</i> Сучасні неокласичні економічні концепції	118
<i>Список використаної та рекомендованої літератури</i>	126

Вступ

Тільки добре знаючи ретроспективу, логіку й закономірності розвитку світової та вітчизняної економічної науки, можна вивести економічну науку в Україні на загальноцивілізаційний шлях.

Ідеологічна упередженість радянської економічної теорії стосовно різних напрямків і течій економічної науки й самоізоляція від кращих здобутків світової економічної культури спричинили догматичне, схематичне розуміння реальних процесів економічної дійсності. Методологія дослідження, що сформувалась у межах офіційної ідеології, позначилася на характері вивчення західної економічної науки, вплив якої трактувався здебільшого в негативному аспекті. Недооцінювання особливостей розвитку світової економічної думки та її національних рис, абсолютне переважання ідеологічних критеріїв щодо оцінювання концепцій економістів не могли не призвести до хибних висновків. Нині нагально потрібні об'єктивний аналіз і висвітлення теоретичної спадщини економічної науки.

Тільки останнім часом усвідомлюється необхідність докорінного перегляду теоретичних і методологічних підходів у дослідженні історії економічної думки, відновлення реальної картини цієї історії. Теоретики та практики роблять перші спроби повернутися на шлях прогресу економіко-теоретичної думки, застосовуючи нетрадиційні підходи до розв'язання конкретних проблем історії економічної науки.

Предметом дослідження курсу “Історія економічних вчень” є історичний процес виникнення, розвитку та зміни економічних ідей і концепцій, що панують у суспільстві в певний історичний період і відбивають інтереси окремих соціальних груп. Історію економічної думки доцільно розглядати як вступ до сучасної економічної науки, що дає змогу досягнути тернисті шляхи пізнання економічного життя та багатоманітність методологічних прийомів учених. Виклад матеріалу потребує взаємодії логічного та історичного, причинно-наслідкового та функціонального підходів, а також застосування різних методів: від наукової абстракції до математичного моделювання процесів.

Пропонований курс лекцій не претендує на всеохоплююче висвітлення всіх світових економічних концепцій, проте дає достатньо повне уявлення про основні течії та напрямки економічної думки в різні періоди її розвитку. Певною мірою автору вдалося нейтралізувати ідеологічну упередженість у розгляді економічних концепцій, але повністю заперечувати існування ідеологічної складової економічного аналізу й уникнути її, звичайно, неможливо й недоцільно.

Тема 1

Економічна думка стародавнього світу

- *Характеристика економічного життя перших цивілізацій*
- *Економічна думка Стародавнього Сходу*
- *Економічна думка античного світу*

Зародження економічної думки збігається зі становленням людського суспільства. Початок викладу історії економічної думки пов'язаний з виникненням перших цивілізацій, тому що можна дослідити лише ті питання економічного мислення давнини, які були висвітлені в письмових джерелах.

Період рабовласництва почався зі встановлення класових суспільств у Месопотамії та Єгипті в IV тисячолітті до н. е. Матеріальною основою цього процесу була технологічна революція, пов'язана з початком застосування металів, переходом до інтенсивного (зрошувального) землеробства й можливістю отримання в результаті цього додаткового продукту. Це, своєю чергою, стимулювало розвиток поділу праці в суспільстві, виокремлення в особливі галузі виробництва багатьох ремесел, функцій жерців і правителів. У суспільстві виникла ієрархічна структура. Основними джерелами додаткового продукту були експлуатація селян-общинників через ренту-податок, яка була поширена в азійському регіоні, і експлуатація рабів, державних або приватних. У деяких регіонах стародавнього світу (таких як Фінікія, Вавилон, ряд міст Греції) посилений розвиток дістали товарно-грошові відносини, пов'язані передусім з обслуговуванням міжнародної торгівлі. Ці процеси стали основою розвитку приватної власності на базі рабовласництва, тобто виникнення класичного, або античного, рабства.

Особливістю економічної думки стародавнього світу була її невіддільність від політико-правової та релігійної ідеології. Власне

економічні трактати знайти практично неможливо. Економічне вчення часто збігається з ученням про державне управління або є частиною певних філософських концепцій.

Слід виокремити ряд творів (передусім античних авторів), присвячених принципам організації приватного господарства. Це, як правило, практичні рекомендації щодо ведення приватного господарства: від технології виробництва до ряду соціально-економічних питань (таких як організація праці рабів і проблеми відносин з ними).

Незважаючи на незрілість деяких положень економічної думки давнини, багато її теоретичних результатів увійшли до скарбниці економічних досягнень людства. Передусім це твори давньогрецьких авторів Платона та Арістотеля. На подальший розвиток соціально-економічних учень країн Сходу істотно вплинули концепції конфуціанства, легізму та даосизму.

У письмовій пам'ятці *Стародавнього Єгипту* (XXII ст. до н. е.) “Настанови гераклеопольського царя своєму синові” ідеться про необхідність ефективного функціонування апарату управління, що стоїть між фараоном і населенням. Згуртованість цієї ланки, вірність центральній владі — запорука успішного царювання. На думку автора, царю необхідно дбати про матеріальне заохочення чиновництва, наближати “людину до себе за справи її” незважаючи на класове походження.

Питання відродження деспотично-бюрократичного механізму регулювання господарства Стародавнього Єгипту знайшли відображення в працях *Иусера* (поч. XVIII ст. до н. е.). “Ідеальний деспот” повинен уникати міжусобиць у країні, насилля та експропріації знаті; він має впорядкувати систему трудових повинностей для зведення пірамід і зрошувальних систем, підвищувати військову могутність країни.

Швидкий розвиток приватної власності був характерний для перших цивілізацій *Месопотамії*. З письмових джерел найвідомішим є кодекс законів царя *Хаммурані* (XVIII ст. до н. е.). Основна тема цих законів — створення системи правових норм для регулювання економічного життя. Кодекс забороняв продаж і відчуження землі за борги, обмежував експлуатацію громадян лихварями, захищав безпосередніх виробників. Закони визнавали право приватної власності, а будь-які посягання на неї визнавалися злочином.

Видатною пам'яткою суспільної думки *Стародавньої Індії* є “Артхашастра” — трактат про мистецтво політики та управління державою, автором якого є *Каутілья* (кінець IV ст. до н. е.). Трактат роз-

криває надзвичайну роль давньоіндійської держави в господарському житті. Підтверджується існування управлінського апарату, який контролював усі галузі господарства; пріоритет надавався сільському господарству, передусім землеробству. Земля перебувала в індивідуальному володінні за умови сплати податків. Велику увагу автор приділив питанням фінансового стану країни. Доход держави складається з податків та зборів і власного прибутку державних установ. Держава, на думку Каутільї, має фінансувати розвиток ремесел, торгівлі, зрошувальних систем, сільського господарства. Фінансове відомство повинно вести чіткий документований облік доходів і видатків.

Головні течії суспільної думки *Стародавнього Китаю* (конфуціанство, легізм, даосизм) сформувалися в VI—III ст. до н. е. Творцем першого вчення став Конфуцій (551—479 до н. е.). Захищаючи інтереси родової знаті, він шукав свій суспільний ідеал не в майбутньому, а в минулому країни. З метою стабілізації соціально-економічного устрою Конфуцій запропонував програму морального вдосконалення людини, основними постулатами якої були повага до старших, дружба з братами, розуміння держави як великої сім'ї, розгляд правителя як “батька” народу. Подальший розвиток ідеї конфуціанства дістали в працях Мен-цзи (372—289 до н. е.) і Сюнь-цзи (313—238 до н. е.). Мен-цзи запропонував власний аграрний проект, сутність якого зводиться до поділу общинної землі на дев'ять рівних наділів, з яких вісім перебувають у користуванні селян, а дев'ятий (“суспільне поле”) обробляється колективно, і його врожай забезпечує потреби державних чиновників. Згідно з концепцією Сюнь-цзи, основними принципами економічної політики держави є економія у витратах, забезпечення добробуту народу, збереження залишків, поділ суспільства на соціальні ранги.

Виникнення легізму відносять до VI—V ст. до н. е. й пов'язують з іменами політичних діячів Цзи Чаня та Лі Куя. Легізм відбивав нові тенденції господарського життя країни, формування імператорсько-бюрократичної системи управління. Він перебував у ідейній опозиції до конфуціанства. Легісти обстоювали управління за допомогою законів, були прихильниками політичної централізації й об'єднання держави.

Особливе місце в історії китайської філософії посідає даосизм, прабатьком якого був Лао-цзи — сучасник Конфуція. Він радив не регулювати економічне життя за допомогою законів і знань, а повернутися до природного стану речей, до первіснообщинних часів. Соціально-утопія даосизму мала реакційний характер, несла відмову від усіх

досягнень матеріальної й духовної культури. Разом з тим вона була протестом проти несправедливості й експлуатації, запереченням існуючого соціального устрою: “небесне дао віднімає в багатих і віддає бідним те, що в них відібрано... Людське дао діє навпаки”.

Економічна думка *Стародавньої Греції* висвітлила економічні проблеми генезису, розквіту та кризи рабовласництва. У VII—VI ст. до н. е. рабовласництво дістало великого поширення; завершується формування полісної системи, швидко розвивається торгівля. Видатним реформатором цього періоду був *Солон* (638—559 до н. е.), реформи якого (594 р. до н. е.) передбачали поділ общинних земель і можливість їх продажу, відміну боргового рабства, установа майнового цензу для громадян (розподіл населення на чотири категорії), створення демократичних правових інститутів (таких як народні збори, демократична рада, суд присяжних тощо).

Орієнтація на натуральне господарство й захист аристократичних форм державного устрою характерні для праць *Ксенофонта* (430—355 до н. е.) і *Платона* (427—347 до н. е.). Ксенофонт засуджував політичний і економічний устрій Афін та ідеалізував порядки аграрної Спарти, недооцінюючи такі види діяльності, як ремесло й торгівля. Саме він вперше проаналізував поділ праці як економічну категорію, розкрив протилежність фізичної та розумової праці, вказав на відмінності між споживною й міноюю вартістю товару. Незважаючи на негативне ставлення до торгівлі й лихварства, учений визнавав необхідність грошей для виконання ними функцій засобу обігу та збереження скарбів.

Натурально-господарська концепція Платона знайшла відображення у творах “Держава” та “Закони”. В ідеальній державі, за Платоном, має бути три стани: філософи, які керують суспільством; воїни-оборонці; землероби, ремісники та торговці. Кожний клас повинен виконувати певні функції, маючи різні права та обов’язки. Рабів Платон не відносив до жодного з класів. На його думку, рабство — природна й вічна форма експлуатації. Згідно з концепцією Платона, філософи та воїни для виконання функцій управління й захисту мають бути позбавлені будь-якої власності, а ремісники й землероби повинні забезпечувати їх необхідними матеріальними благами. Передбачалася також рівність розподілу благ та спільність жінок і дітей, що дає змогу класифікувати цей проєкт як примітивний комунізм. Характерна риса вчення Платона — засудження прагнення людини до збагачення, торгівлі, лихварства (“де торгівля — там обман”).

Найвищий злет економічної думки Стародавньої Греції пов'язаний з іменем *Арістотеля* (384 — 322 до н. е.). Критично сприйнявши ідеї свого вчителя Платона, він подав у працях “Нікомахова етика”, “Політика” власну економічну концепцію, центральним пунктом якої став принцип справедливого (еквівалентного) обміну. Арістотель довів, що обмін (торгівля) виникає насамперед не з жадоби збагачення (як писав Платон), а з існування потреб, які не може задовольнити власне господарство. Товарний обмін — не лише мінова пропорція між товарами, а й економічні відносини власників цих речей, якими рухає потреба, що дає змогу порівнювати товари. Таким чином, саме взаємні потреби породжують товарний обмін. Арістотель увів поняття економіки та хрематистики як різних шляхів збагачення й задоволення потреб. Економіка — необхідна діяльність з придбання споживних вартостей, що зумовлюється природними причинами й має межу. Хрематистика — це мистецтво заробляти багатство шляхом торгівлі, спосіб наживати майно. Аналізуючи форми вартості, Арістотель вважав речі за такі, що можуть задовольняти потреби та використовуватися для обміну. Він проаналізував розвиток форм торгівлі: від мінової торгівлі (Т—Т) до товарного обігу (Т—Г—Т) та обігу грошей як капіталу (Г—Т—Г).

Економічна думка *Стародавнього Риму* суттєво відрізнялася від поглядів давньогрецьких учених унаслідок розвиненішого рабовласницького виробництва, яке набрало найжорстокіших форм. Цьому сприяли значна територіальна експансія Риму, побудова могутньої імперії, постійний потік рабів-іноземців, праця яких застосовувалася переважно в сільському господарстві, а не тільки в торгівлі й ремеслі. Звідси основна проблематика творів римських учених — аграрна сфера економіки, організація рабовласницького виробництва.

Катон Старший (234 — 149 до н. е.) — виразник інтересів рабовласників, господарства яких орієнтувалися на ринок. На його думку, сільське господарство — найпривабливіша сфера економіки. Він закликав надати рабовласницьким віллам і латифундіям товарного характеру, продавати залишки продукції, використовувати переваги розподілу праці, інтенсифікувати рабську працю.

Проблеми раціональної організації рабовласницького господарства знайшли відображення у творах римських агрономів *Варрона* (116—27 до н. е.) і *Колумелли* (1 ст. н. е.). Варрон, традиційно надаючи вирішальне значення сільському господарству, закликав до поєднання землеробства з тваринництвом як перспективнішою галуззю.

Проте він залишався прихильником самозабезпечуваності рабовласницьких латифундій, ігноруючи необхідність товарного обміну. Колумелла першим серед римських учених усвідомив неефективність рабської праці й екстенсивного розвитку латифундій. Він запропонував сформулювати систему дрібного селянського землекористування (колонату).

У республіканський період розвитку Стародавнього Риму нагальною економічною проблемою стала концентрація земельної власності в руках патриціанської знаті. Захисниками інтересів розорюваних дрібних землевласників стали народні трибуни брати *Гракхи Тіберій* (162—133 до н. е.) і *Гай* (153—121 до н. е.). Тіберій Гракх у 133 р. до н. е. запропонував власний аграрний проект, який був частково здійснений. Цей проект передбачав норми земельних наділів і розподіл надлишків землі серед найбідніших верств населення. Реформаторська діяльність братів Гракхів мала на меті посилити позиції дрібного селянського господарства та не допустити пролетаризації більшості населення.

Протилежні економічні погляди мав *Марк Туллій Ціцерон* (106—43 до н. е.). Він був прихильником приватної власності, великого землеволодіння, посилення експлуатації колоній, розвитку торгівлі. У поглядах Ціцерона на торгівлю та позичковий капітал відбилися суперечності між натуральним і товарним господарством у Стародавньому Римі.

Натуралізація та аграризація господарського життя Римської імперії в IV—V ст. (занепад міст, ремесла й торгівлі, панування системи колонату, ліквідація товарно-грошових відносин) свідчили про зародження нового суспільного устрою — феодалізму.

Контрольні запитання та завдання

1. Визначте предмет історії економічних учень і охарактеризуйте основні методи дослідження цієї науки.
2. У чому полягають особливості економічної думки стародавнього світу?
3. Охарактеризуйте найдавніші пам'ятки суспільної думки й поясніть значення висловлених у них поглядів.
4. У чому своєрідність економічних поглядів Стародавнього Китаю?
5. Порівняйте економічні вчення Платона та Арістотеля.
6. Що таке економіка та хрематистика?
7. Чим відрізнялись економічні погляди давньогрецьких і давньоримських авторів?

Тема 2

Економічна думка епохи феодалізму

- *Економічні погляди китайських і арабських учених в епоху середньовіччя*
- *Економічна думка західноєвропейського середньовіччя*
- *Економічна думка Росії та України за часів феодалізму*
- *Соціальні утопії пізнього середньовіччя*

Феодалізм охоплював період від падіння Західної Римської імперії (кінець V ст.) до буржуазних революцій XVI—XVIII ст. Він базувався на приватній феодальній власності на землю та позаекономічному примусі безпосередніх виробників-селян, які мали власне дрібне господарство. Позаекономічний примус забезпечував феодалам присвоєння додаткового продукту у формі земельної ренти (у вигляді панщини, натурального чи грошового оброку). Феодальне суспільство характеризувалось ієрархічною структурою панівних соціальних верств і широким розвитком відносин корпоративного типу (общин, міських комун, ремісничих цехів, купецьких гільдій, лицарських орденів тощо). Важливу роль у житті суспільства відігравали традиції, звичаї, релігійний світогляд. Економічні погляди цієї епохи мають досить широкий діапазон: від законності володіння землею та соціального поділу суспільства до проблем товарно-грошових відносин.

У *країнах Сходу* основною передумовою процесу феодалізації стали заходи державної влади щодо розподілу земель і надання їх у приватне володіння та користування. Однак держава продовжувала повністю розпоряджатися великим фондом родючих земель, збираючи з них поземельні податки. Це й визначило розвиток у країнах Сходу різних форм “державного феодалізму”.

Економічні трактати середньовічного Китаю стали продовженням традиції, яка склалася в економічних ідеях давнини. Яскравим прикладом цього є праця *Лі Гоу* “План збагачення держави, план посилення армії, план заспокоєння народу” (XI ст.) — класичний візирець конфуціанського світосприйняття. Фінанси держави, на думку Лі Гоу, є основним інструментом її збагачення. Державне регулювання має здійснюватися для того, щоб “у низах не відчували нестатків, а у верхах був достаток” [27, с. 259]. Споживання матеріальних благ слід здійснювати з урахуванням соціального рангу людей. Багато уваги у трактаті Лі Гоу приділено регулюванню цін, тобто “вирівнюванню”

ринкових цін на зерно впродовж року. Держава таким чином повинна послаблювати сезонні коливання цін на сільськогосподарську продукцію. Програма нагромадження державою запасів продовольства на випадок непередбачених обставин безпосередньо пов'язана у Лі Гоу з вирішенням проблеми споживання.

Економічні погляди арабських учених у період виникнення ранньо-феодальної держави певним чином відбив *Коран*, перші записи якого належать до кінця VII — початку VIII ст. У проповідях Мухаммеда пропагується божественна природа соціальної та майнової нерівності в суспільстві.

Багато уваги економічним проблемам приділяв видатний мислитель середньовіччя *Ібн Хальдун* (1332—1406), діяльність якого пов'язана з арабськими країнами Північної Африки. Йому належить прогресивна для того часу теорія суспільного прогресу, в основі якої лежать економічні чинники (“соціальна фізика”). Згідно з цією теорією на початку свого розвитку людство перебувало у стані дикості; далі людське суспільство проходить два основні етапи: примітивність і цивілізацію, які відрізняються за способом добування засобів існування. На першому етапі люди займалися в основному землеробством і тваринництвом, а на другому до цих занять додалися ремесла, торгівля, наука та мистецтво. Вступ до цивілізації зумовлювався тим, що люди почали виробляти більше продукції, ніж необхідно для існування. Перехід суспільства від примітивності до цивілізації — це, за Ібн Хальдуном, генезис відносин панування й залежності.

Ібн Хальдун дослідив такі категорії товарно-грошових відносин, як ціна й вартість, суттєво їх не розрізняючи. На змінювання цін впливають демографічна ситуація у країні, природні чинники, державні податки та збори на ринку. “У всьому, що купується й перетворюється на гроші, — наголошував Ібн Хальдун, — обов'язково міститься людська праця... Від кількості праці людини, її місця серед інших видів діяльності та потреб людей ... залежить вартість цієї праці” [19, с. 86, 152].

Економічна думка західноєвропейського середньовіччя була втиснута в релігійно-етичну оболонку через панування у країнах *Західної Європи* ідеології католицизму. Порівняно з античністю суспільна думка зробила великий крок вперед у проголошенні ідеї рівності людей перед Богом і розумінні того, що тільки праця є джерелом багатства. Панування натурального господарства та кріпосництва в період класичного середньовіччя не виключало розвитку товарного виробниц-

тва. У містах існували ремісничі цехи й купецькі гільдії, регулярно проводились ярмарки. Суспільна думка Західної Європи розвивалася під впливом канонічної доктрини, яка демагогічно проголошувала суспільну власність як ідеал, але об'єктивно підтримувала інститут приватної власності.

Економічні ідеї канонічного права були систематизовано викладені й розвинені у вченні італійського ченця *Фоми Аквінського* (1225—1274). Він обґрунтував існування рабства та кріпосництва, але верховним володарем усіх речей проголосив Бога. У його праці “Сума теології” центральною стала проблема “справедливої ціни”, яка досягається шляхом урівноваження корисності обмінюваних речей. Суспільство поділене Богом на стани, яким належить мати певний рівень життя й достатку, забезпечений відповідним доходом. “Справедлива ціна” — це та, що надає звичний для певного суспільного стану дохід після відрахування всіх витрат виробництва.

Гроші вчений аналізував як засіб торгівлі та обігу, який має певну внутрішню цінність. Як і Арістотель, Фома Аквінський вважав, що гроші не можуть породжувати гроші, а тому засуджував лихварство. Обстоюючи інтереси церковних і світських феодалів, він обґрунтовував справедливість отримання земельної ренти як частини виготовленого землею продукту й винагороди за працю з управління господарством. Неабияке значення для подальшого розвитку економічної науки мало твердження Фоми Аквінського про те, що отримання прибутку торговцями — це винагорода за ризик і підприємливість та оплата їхньої власної праці.

Видатним представником середньовічної економічної думки був французький учений *Нікола Орем (Оресм)* (1323—1382). У своєму творі “Трактат про походження, природу, юридичне обґрунтування і зміну грошей” він висловив думку про те, що гроші — це інструмент, створений людьми для полегшення обміну товарів. Таким чином, Ніколі Орему належить одна з перших спроб обґрунтувати металістичну теорію грошей. На основі своїх висновків про походження та природу грошей він підійшов до розуміння існування об'єктивних закономірностей грошового обігу.

Другим напрямком економічної думки періоду середньовіччя були економічні погляди, які знайшли відображення в ересах і вимогах учасників селянських повстань. Єретики стверджували, що багатство церкви придбане всупереч християнським канонам, і активно захищали

ідею рівності всіх людей. Характерним прикладом селянсько-плебейської ереси були, наприклад, програми селянського повстання під керівництвом Уота Тайлера в Англії (1381 р.). Майл-Ендська програма передбачала ліквідацію кріпосництва та всіх пов'язаних з ним повинностей, а Смітфілдська вимагала ще більшого — поділу між селянами церковних земель і общинних угідь, захоплених феодалами.

Економічна думка *Росії* та *України* за часів феодалізму своїм корінням сягає становлення та розвитку могутньої держави — Київської Русі. Видатною пам'яткою економічного життя є “Руська правда” (30 р. XI ст.) — збірник юридичних законів щодо майнових відносин і захисту прав власності феодальної знаті на кріпосних селян і на землю, а також на отримання грошових і натуральних виплат. Це юридичний документ, який складався впродовж багатьох років — спочатку Ярославом Мудрим, за ним його синами, потім Володимиром Мономахом. Він використовувався, доповнювався, редагувався в Київській Русі та інших слов'янських князівствах упродовж XIII—XVII ст.

Велике значення у формуванні феодальних відносин у Київській Русі мало християнство, запроваджене в період князівства Володимира (988—989). Виникнення самостійних князівств (кінець XI — початок XII ст.) було початком процесу феодальної роздробленості давньоруської держави та нового етапу формування соціально-економічної думки. Феодальна роздробленість послабила могутність слов'янської держави та стала причиною монголо-татарських пограбувань. Усе це посилювало тенденції до політичної централізації, основою якої стало Московське князівство за часів правління Івана Калити (1325—1340). Економічна думка цього періоду сприяла об'єднанню Росії, що позначилося на економічній політиці московського князя Івана III, а пізніше Івана IV (Грозного). Економічна політика Івана Грозного (1530—1584) базувалася на принципах завершення феодалізації села, досягнення єдності Російської держави й закріплення самодержавної влади царя. У системі економічних заходів, що здійснював Іван Грозний, слід виокремити реформу великого землеволодіння, яка послабила позиції боярства і піднесла соціальну значущість служилого дворянства, що залежало від царя. У період царювання Івана Грозного кріпосництво було оформлене юридично.

Яскравим представником економічної думки XVII ст. був *Опанас Ордин-Нащокин* (1605—1680), державний і політичний діяч, ініціатор заходів щодо затвердження абсолютизму, утвердження самостійності й незалежності Росії. У складеному ним “Новоторговому статуті” (1667)

торгівля вважалася найважливішою статтею доходу Російської держави. Як прихильник активного торгового балансу він обстоював перевищення обсягів вивезення товарів над обсягом їх увезення, нагромадження національного капіталу, заборону чи обмеження вивезення золота й срібла з Росії. Ця політика несла в собі елементи раннього меркантилізму, пов'язані з монетарною системою, і відповідала інтересам молодого російського дворянства.

Як бачимо, ідеї меркантилізму не обійшли Росію, але на відміну від вчених Заходу російські економісти не розглядали активний торговий баланс як єдине джерело багатства. На думку *Юрія Крижанича* (1618—1683), розвиток продуктивних сил у промисловості, землеробстві й ремеслах, а також праця простих людей, які створюють товари, можуть бути джерелом стабільніших державних доходів, ніж нагромадження золота й срібла від активної зовнішньої торгівлі. Ю. Крижанич вважав за доцільне сконцентрувати управління зовнішньою торгівлею та підпорядкувати його загальним інтересам народу.

Провідним ідеологом російського купецтва кінця XVII — початку XVIII ст. був *Іван Посошков* (1652—1726), відомий політичний і економічний діяч епохи Петра I, що поділяв принципи його реформаторської діяльності. Найважливіша праця вченого — “Книга про злиденність і багатство” — присвячена можливостям і необхідності примноження народного багатства, регламентації праці як промислових робітників, так і кріпосних селян, виважених відносин з природою. У системі поглядів І. Посошкова торгівля посідала перше місце, а виробництво й торгівля розглядались як єдиний народногосподарський комплекс. Щодо теорії грошей І. Посошков був номіналістом; він стверджував, що їх цінність визначається авторитетом царя.

Економічна політика й соціально-економічні погляди *Богдана-Зиновія Хмельницького* (1595—1657), гетьмана України, державного діяча й полководця, істотно вплинули на розвиток економічної теорії в Україні. Б. Хмельницький боровся не проти феодальних відносин взагалі, а проти великої земельної власності польських і українських магнатів, польської шляхти, монастирів і короля. Він розумів необхідність удосконалення рентних відносин, а також переваги натуральної та грошової ренти перед відробітковою (панциною). Діяльність Б. Хмельницького була спрямована на розвиток ремесел, промислів, торгівлі, розширення економічних зв'язків України з Росією. Велика увага приділялася питанням зовнішньої торгівлі України, формуванню національного купецтва. Уміло здійснювалася політика протекціонізму

через управління митними тарифами: імпорнтне й експортне мито становило 2 % вартості товарів, а золото, срібло й дорогоцінне каміння звільнялися від імпорнтного мита, проте обкладалися високим експортним митом. Одним з основних напрямків економічної діяльності Б. Хмельницького була також фінансова політика, яка зводилася до збільшення додаткового продукту та норми його нагромадження.

Упродовж XV—XVII ст., у період кризи феодалізму та генезису капіталістичних відносин у Західній Європі, з'явилися утопічні проекти майбутнього комуністичного суспільства, на які вплинули проекти державного устрою Платона, суспільні концепції раннього християнства, вчення середньовічних єретиків. Одним з найвідоміших представників утопічного соціалізму цього періоду був *Томас Мюнцер* (1490—1525), який різко критикував феодальний устрій та проголошував панівний клас винуватцем усіх бід у суспільстві. Його соціальним ідеалом було безкласове суспільство, яке базувалося б на принципах повної рівності, справедливості, відсутності експлуатації. Т. Мюнцер був прихильником суспільного майна і спільної праці всіх працездатних громадян, об'єднаних у комуни. Він передбачав тисячолітнє царство Христа.

Початок літературі утопічного соціалізму було покладено книгою “Утопія”, яку видав 1516 року англійський письменник-гуманіст і державний діяч *Томас Мор* (1478—1535). Він підкреслював, що “всюди, де є приватна власність, де все вимірюється грошима, там навряд чи коли-небудь буде можливо, щоб держава управлялася справедливо й щасливо” [38, с. 162]. Т. Мор зобразив фантастичну картину ідеального суспільного устрою на острові Утопія, де немає приватної власності, засоби існування отримуються безплатно, населення займається корисними справами та існує надлишок матеріальних благ. Поглядам Т. Мора була притаманна певна обмеженість, бо він не виокремлював проблему розвитку продуктивних сил, основою майбутнього суспільства вважав ремісницьке та сільськогосподарське виробництво, не виключав існування рабства.

Основні ідеї утопічного соціалізму підтримав італійський філософ *Томмазо Кампанелла* (1568—1639). У книзі “Місто Сонця”, опублікованій у 1623 р., він змалював устрій майбутнього комуністичного суспільства на прикладі держави соляріїв. Солярії живуть общиною; у них немає приватної власності й класів, а розподіл матеріальних благ безплатний та рівний; вони використовують удосконалені засоби вироб-

ництва. Для комунізму Т. Кампанелли характерні елементи примітивізму (спільність жінок, детальна регламентація побутових відносин) та невизначеність шляхів і методів переходу до нього.

Новий поштовх розвитку суспільно-політичної та економічної думки надала Англійська буржуазна революція (1642—1649). У революційний період великого поширення дістали ідеї *лєвелерів* (“зрівнювачів”) — виразників ідей дрібнобуржуазної демократії, які засуджували абсолютизм, обстоювали республіканську форму правління, пропагували свободу та рівність. На відміну від лєвелерів, які не заперечували приватну власність, *дїггері* (“копачі”), що належали до лівого крила революційної демократії, висунули вимогу спільності землі та її доступності для кожного. Рух дїггерів очолив *Джерард Уїнстенлі* (1609—1652), який засуджував приватне земельне володіння. У своїй праці “Закон свободи” (1651) вчений сформулював утопічний проект майбутньої республіки, де забезпечуватиметься вільне користування землею і все необхідне видаватиметься безплатно. Спроба Дж. Уїнстенлі реалізувати свій проект завершилася повною поразкою (колонія проіснувала лише рік), що свідчить про утопічність ідей ученого.

Незважаючи на відмінності, соціальні утопії XV—XVII ст. багато в чому схожі. Це проекти суспільства, заснованого на суспільній власності на засоби виробництва й предмети споживання, де немає місця товарному виробництву та грошам. Пропонувалися принципи всезагальності праці й розвитку фізичних і розумових здібностей людей. Ідеї Т. Мюнцера, Т. Мора, Т. Кампанелли та Дж. Уїнстенлі, попри їх утопічність, наївність і романтизм, відіграли велику роль у розвитку соціалістичної думки.

Контрольні запитання та завдання

1. Визначте характерні ознаки феодалізму.
2. Як на творчості Лі Гоу позначилася специфіка феодального розвитку Китаю?
3. Охарактеризуйте цивілізаційний підхід Ібн Хальдуна до історичного розвитку.
4. Перелічіть основні економічні ідеї канонічного права.
5. Що таке “справедлива ціна” у розумінні Фоми Аквінського?
6. Розкрийте основні погляди російських і українських економістів XVII ст. у контексті ідей меркантилізму.
7. Чим вирізнялась економічна політика Б. Хмельницького?
8. Визначте сутність соціальних утопій Т. Мора та Т. Кампанелли.

Тема 3

Економічне вчення меркантилізму

- *Історичні умови виникнення меркантилізму*
- *Визначальні ознаки теорії та практики меркантилізму*
- *Особливості розвитку ідей меркантилізму в європейських країнах*

Починаючи з XIV ст. в економіці передових країн Західної Європи натуральне господарство витіснялося товарно-грошовими відносинами, умовою господарського життя ставав товарний обмін. Багатство — як приватне, так і національне — стало виражатися тепер не сукупністю натуральних благ і послуг, що належали феодалам, а грошима, тобто загальним еквівалентом товарної економіки. Основним предметом економічної думки пізнього середньовіччя стали гроші, а сила держав почала вимірюватися безпосередньо їх грошовими ресурсами. Ця епоха характеризується швидким збільшенням лихварського та купецького капіталу, джерелом яких є сфера обігу.

Великі географічні відкриття (наприкінці XV ст.) помітно позначилися на економічному житті європейських держав:

- збільшились обсяги зовнішньої торгівлі, яка набрала міжконтинентального характеру;
- розширились ринки збуту продукції, яку виробляли європейські країни;
- європейські ринки забезпечувалися дешевою продукцією та сировиною завдяки створенню промислових і сільськогосподарських мануфактур у колоніях;
- великі поклади дорогоцінних металів на американському континенті стали надбанням європейських держав.

На основі узагальнення зазначених економічних процесів у країнах Європи на початку XV ст. виникло економічне вчення **меркантилізм** (від ісп. *mercante* — купець), основні постулати якого є результатом не теоретичного аналізу, а опису явищ економічного життя та їх класифікації. Меркантилізм емпірично встановив ряд закономірностей епохи первісного нагромадження капіталу, визначив сферу обігу як вирішальну для нагромадження багатства. Як економічне вчення меркантилізм є обґрунтуванням економічної політики держави. Спочат-

ку це вчення відіграло вторинну роль щодо вже існуючих методів збагачення держави, а з розвитком своєї економічної доктрини (особливо в XVII ст.) почало справляти вирішальний вплив на економічну політику.

У цілому для теорії меркантилізму характерні такі *рис*и:

- предметом дослідження є виключно сфера обігу;
- гроші розглядаються як найвища й абсолютна форма багатства;
- нагромадження багатства у грошовій формі можливе лише за умови прибутковості зовнішньої торгівлі чи безпосередньо у процесі видобутку дорогоцінних металів;
- вороже ставлення до конкуренції як на внутрішньому, так і на зовнішніх ринках;
- ідеологія активного державного втручання в економічне життя.

Виходячи з того, що меркантилізм виник спершу як економічна політика держави (передусім протекціоністська) і лише з часом набрав характеру теоретичних настанов, визначимо основні риси подібної державної політики.

1. Запровадження державної регламентації зовнішньої торгівлі: сприяння імпорту дешевої сировини; встановлення високого звідного мита на промислові товари; заохочення експорту готової продукції.

2. Державне регулювання внутрішнього виробництва й ринку: надання привілеїв і монополних прав у виробничій і торговельній діяльності; регламентація чисельності та кваліфікації робітників, а також цін, стандартів якості та умов виробництва продукту.

3. Сприяння збільшенню чисельності населення з метою підтримки низького рівня заробітної плати.

4. Недостатня увага до розвитку сільськогосподарських галузей.

5. Виправдання колоніальної експансії.

6. Абсолютна монополізація сфери зовнішньої торгівлі.

В еволюційному розвитку меркантилізм пройшов два етапи:

- ранній, або монетаризм (XV ст.);
- зрілий, або розгорнута меркантилістська система (XVI — початок XVIII ст.).

Різке збільшення товарообігу зовнішньої та внутрішньої торгівлі наштовхнулось у XIV—XV ст. на реальну перешкоду — обмеженість існуючих запасів дорогоцінних металів (золота й срібла). За таких обставин країни, які мали природні родовища дорогоцінних металів, були багатшими від сусідів. Іспанія та Португалія стали наймогутнішими країнами Європи в XVI ст. саме за рахунок найбільших запасів

“стратегічних” металів, отриманих від колонізованих територій. Це посилювало впевненість суспільства в тому, що приріст грошового запасу країни є джерелом збільшення національного багатства.

Ототожнення багатства з грошима стало основою економічної доктрини іспанської держави. Провідний ідеолог іспанського монетаризму *Хуан де Маріана* (1536—1624) на початку XVII ст. вимагав заборонити будь-яку зовнішню торгівлю, крім вивезення іспанських товарів у обмін на іноземну золоту монету. Така політика примусового виключення Іспанії зі світової торгівлі призвела менш ніж через століття до суттєвої затримки економічного розвитку країни.

Рациональний зміст монетаризму найповніше розкрив італійський банкір *Б. Даванзатті* (1529—1606) у праці “Читання про монету” (1582). Метафорично порівнюючи монету з кров’ю економічного організму, він наголошував, що будь-яке багатство можна обернути на гроші. Таким чином, ранній меркантилізм — це не примітивне ототожнення багатства із грошима, а відкриття сутнісного зв’язку між товарами й послугами та грошима, які дають змогу порівнювати цінності. Італійський економіст виокремлював також функції міри вартості та засобу обігу як властивості грошей, що роблять їх потрібними для суспільства.

Прикладом практичного застосування монетаристської доктрини є Англія. Саме ця країна породила основний елемент монетаризму — систему грошового балансу. Вважаючи найбільшим злом вплив з країни золота й срібла, закон 1381 р. забороняв вивозити гроші за кордон, а борги іноземним державам мали повертатися за рахунок англійських товарів. Будь-який іноземний купець, який продав свою продукцію в Англії, на отримані гроші повинен був купувати товари англійського виробництва. Пізніше англійський уряд удався до випуску неповноцінної англійської монети. Спочатку такі дії сприяли поживленню грошового обігу, але починаючи з XVI ст. результат змінився на протилежний: ціни почали швидко підвищуватися, а гроші — відпливати з країни за кордон і осідати у вигляді скарбів. Об’єктивні засади існування монетарної системи меркантилізму були вже вичерпані.

На початку XVII ст. практично в усіх західноєвропейських країнах проблема недостатньої кількості грошей відійшла в минуле, кількість грошового металу збільшилась у кілька разів. На кінець XVI ст. припадає швидкий розвиток зовнішньоторговельних монополій Англії та Голландії. Пізніше такі компанії, як Ост-Індська та Вест-Індська,

що фактично вийшли з-під державного контролю, робили спроби на-в'язати державі власну економічну політику.

Класиком зрілого меркантилізму, який пропагував погляди об'єднаного в монополії купецького капіталу, був один з керівників Ост-Індської компанії *Томас Мен* (1571—1641). Він спростував твердження про вигідність дотримання грошового балансу не тільки для торгових компаній, а й для держави в цілому. Збільшення кількості грошей у країні можна досягти не заборонаю їх вивезення, а навпаки, активною зовнішньою торгівлею: перевищенням вартості експорту над вартістю імпорту. Вивезення грошей Т. Мен ототожнював із сівбою, що дасть у майбутньому великий урожай.

У працях Т. Мена та його сучасників Л. Робертса, Ч. Девентанта, А. Серри було сформульовано доктрину торгового балансу — найважливішу частину економічного вчення зрілого меркантилізму. У розумінні цих авторів гроші є важливими саме як вихідний пункт кругообороту Г—Т—Г, що здійснюється в зовнішній торгівлі. На відміну від монетаризму на перший план висуваються не гроші як засіб обігу, а грошовий капітал у раціональній формі світових грошей. Представники пізнього меркантилізму основним джерелом національного багатства вважали прибуток капіталу, що функціонує в зовнішній торгівлі. Основне питання, що його ставили меркантилісти у своїх творах, — як збільшити цей прибуток. Відповідей було дві: через посередницьку торгівлю та через розвиток експортної промисловості, яка працює на вітчизняній або дешевій привізній сировині, причому другому напрямку віддається перевага. “Ми повинні піклуватися про те, щоб збільшити виробництво речей, які є найменш обтяжливими для країни й мають найбільшу вартість у інших країнах”, — писав С. Фортрей у 1663 р. [35, с. 190].

Зростання прибутків меркантилісти пов'язували також зі зниженням витрат виробництва експортоспроможних галузей. Основним методом зниження витрат визнавалось обмеження заробітної плати найманих робітників. У працях голландських меркантилістів П. де ла Корта і Ж. де Вітта (середина XVII ст.) пропонувалося законодавчо обмежувати заробітки.

Основним знаряддям збагачення торгового капіталу в XVII—XVIII ст. були заходи державної влади. Первісне нагромадження капіталу в Європі спиралося на державне регулювання.

У передових країнах Європи — Англії й Голландії — торговий капітал, що об'єднувався в монопольні компанії, був досить сильний і

не потребував урядової підтримки. У Франції, навпаки, державна влада була змушена впродовж XVII ст. розробити цілу систему протекціоністських заходів для забезпечення активного торгового балансу. Апогей державного втручання в економіку припав на епоху правління міністра фінансів *Жана Батіста Кольбера* (1619—1683), тому практичний французький меркантилізм увійшов у історію під назвою кольтеризму. Уряд Франції намагався звести до мінімуму імпорт промислових товарів і всіляко сприяв розвитку вітчизняної промисловості (як експортної, так і імпортозамінної). За державний рахунок утворювались експортні мануфактури, промисловці отримували неабиякі привілеї (наприклад, звільнялися від податків).

Зрілий меркантилізм дістав назву комерційної, або мануфактурної, системи. Економічне вчення пізнього меркантилізму відбивало процеси первісного нагромадження капіталу та переростання торгового капіталу, що був зайнятий у зовнішній торгівлі, у промисловий капітал експортних галузей національних економік.

Таким чином, пізній меркантилізм, відійшовши від абсолютизації сфери зовнішньої торгівлі, створював підґрунтя для появи нового напрямку економічної думки, предметом розгляду якого став переважно процес виробництва матеріальних благ. З точки зору сучасної економічної науки значення меркантилізму полягає:

- в обґрунтуванні активної державної економічної політики, сутність якої полягає в захисті внутрішнього ринку від іноземної конкуренції (принагідно зазначимо, що Дж. М. Кейнс саме меркантилістів називав своїми ідейними попередниками);
- у формулюванні доктрини активного торгового балансу (позитивного сальдо зовнішньої торгівлі), яка залишається фундаментальним принципом сучасних зовнішньоторговельних відносин.

Контрольні запитання та завдання

1. Чим історично зумовлене виникнення меркантилізму? Поясніть значення великих географічних відкриттів.
2. Чому меркантилізм називають “купецькою ідеологією”?
3. Поясніть, як співвідносяться теорія та політика меркантилізму.
4. Перелічіть основні відмінності раннього й пізнього меркантилізму.
5. Охарактеризуйте розвиток меркантилізму в Англії.
6. Розкрийте історичне значення меркантилізму в економічній науці.

Тема 4

Класична школа економічної науки: зародження й розквіт

- Зародження ідей класичної школи у працях В. Петті та П. Буагільбера
- Економічне вчення фізіократичної школи у Франції
- Розквіт класичної школи: А. Сміт і його економічна система

Класична буржуазна політична економія (термін “політична економія” увів у 1615 р. французький економіст Антуан Монкретьєн) виникла в період зародження й утвердження капіталістичного способу виробництва. К. Маркс, вивчаючи історію економічної думки, зазначає: “Під класичною політичною економією я розумію всю політичну економію починаючи з В. Петті, яка вивчає внутрішні залежності буржуазних відносин виробництва” [33, т. 23, с. 91]. Таке трактування класичної школи дещо обмежене і не розкриває всієї ідейної спадщини економістів-класиків, оскільки проблематика їхніх творів не вичерпується цим визначенням.

Класична школа економічної науки базується на таких *основних теоретичних засадах*:

- 1) ідеї природного порядку, згідно з якою все у світі (у тому числі людське суспільство й окрема особа) підпорядковується законам Природи. Людина діє природно, коли використовує всі доступні їй засоби — здібності, розум, майно — з метою забезпечення власного суспільного існування, задоволення матеріальних і духовних потреб. Звідси випливає право вільного розпорядження особистою працею й майном, свобода обміну та конкуренції, неприпустимість існування монополій, недоторканність приватної власності;
- 2) концепції “економічної людини”, якою рухає єдине прагнення — особиста вигода, егоїзм, тоді як від інших мотивів поведінки (таких як культура, звичаї, релігія) класики абстрагуються;
- 3) ідеології економічного лібералізму (від фр. *laissez faire* — дозволяйте робити все), відповідно до якої держава не повинна втручатись у виробничу, торговельну й фінансову діяльність індивідів, а також відсутні будь-які заборони та обмеження на торгівлю, переливання капіталу, цінова регламентація виробництва,

закони про мінімальну заробітну плату тощо. Це пояснює той факт, що більшість класичних уявлень побудовано на припущенні про абсолютну (чисту) конкуренцію в усіх галузях і повну інформованість суб'єктів господарювання;

- 4) радикальній зміні методології дослідження економічної науки — від поверхневості та описовості меркантилізму до методів наукової абстракції, аналізу та синтезу, індукції та дедукції;
- 5) розробці нового категоріального апарату, дослідженні таких економічних категорій, як вартість, ціна, прибуток, рента, капітал тощо;
- 6) розгляді внутрішніх сутнісних взаємозв'язків економічних явищ і формулюванні абстрактних економічних законів у поєднанні з практичною спрямованістю економічного вчення, його реалізацією у сфері економічної політики держави (передусім Великобританії);
- 7) аналізі сфери безпосереднього виробництва як вирішальної фази суспільного відтворення, що не перешкоджало окремим представникам класичної школи досліджувати також сферу розподілу (Д. Рікардо), споживання (П. Буагільбер, С. Сімонді), проблему реалізації (Т. Р. Мальтус). У класиків виробництво — єдине джерело прибутку та нагромадження капіталу, основний фактор багатства, а праця — найважливіший фактор виробництва (це однаковою мірою стосується як трудової, так і інших теорій вартості класичної школи).

Еволюція ідей класичної школи умовно поділяється на кілька етапів:

- зародження ідей, пов'язане з іменами В. Петті (Англія) та П. Буагільбера, а також представниками фізіократичної школи Франції;
- розквіт класичної школи — економічна система А. Сміта, яку він виклав у праці “Дослідження про природу та причини багатства народів” (1776);
- розвиток ідейної спадщини А. Сміта вченими Т. Р. Мальтусом і Д. Рікардо (Англія), Ж. Б. Сеєм і С. Сімонді (Франція) та ін.;
- завершальний етап, представником якого є Дж. С. Мілль (“Основи політичної економії”, 1848).

Розглянемо детальніше два перших етапи розвитку.

Засновником класичної буржуазної політичної економії в Англії був *Вільям Петті* (1623—1687), погляди якого формувалися в умовах швидкого розвитку в країні капіталістичних відносин, розширення тор-

гівлі та грошового обігу. Саме останнім пояснюється прихильність вченого до ідей меркантилізму. Перші його праці були присвячені обґрунтуванню політики меркантилізму та концепції активного торгового балансу. В. Петті обстоював державне втручання в економіку, додаючи, що це втручання повинно сприяти розвитку виробництва.

За рівнем промислового виробництва Англія стала провідною країною Європи, і це створило певні умови для теоретичного обґрунтування економічних процесів капіталізму. В. Петті акцентував увагу на тому, що все, що залежить від думок, намагань, прагнень окремих людей, треба облишити, а натомість слід шукати причинну залежність між економічними явищами, розробити науковий абстрактний метод у політичній економії. В. Петті визнавав важливість проблеми економічного закону та необхідність кількісного і якісного аналізу досліджуваних явищ.

В. Петті не володів цілісною системою економічних знань, проте зробив глибокі теоретичні узагальнення з багатьох питань політекономії. Основою будь-якого господарства В. Петті вважав виробництво, де створюється багатство; сфера обігу, на його думку, забезпечує розподіл благ. В. Петті є засновником трудової теорії вартості, він перший у Європі дійшов висновку, що джерелом вартості є праця. Обґрунтуванню цього положення присвячене його вчення про “природну ціну”: якщо один товар обмінюється на інший, то останній є природною ціною першого. Товари рівні один одному, якщо в них уречевлена однакова кількість праці. Вартість товарів вимірюється робочим часом, що витрачений на їх виробництво, і залежить від продуктивності праці. Учений зробив висновок, що вартість створюється не будь-якою працею, а тією, що витрачена на виробництво золота й срібла.

Відома формула В. Петті “Труд — батько й активний принцип багатства, а земля — його мати” висловлює суть його вчення про джерело вартості [42, с. 55]. Земля поряд з працею є джерелом вартості, а сама вартість зводиться до середньодобового набору продуктів харчування, тобто визначається заробітною платою. Остання становить ціну праці й залежить від об’єктивних чинників, а не суб’єктивних рішень підприємця чи влади. Заробітну плату В. Петті визначав мінімумом засобів існування, але підкреслював, що вона є лише частиною вартості, яка створюється робітником.

Прибутком у розумінні В. Петті є та частина продукту, яка залишається після відрахування заробітної плати й витрат на насіння, тобто

прибуток зводився до ренти. Саме В. Петті вперше запровадив поняття диференціальної ренти й описав його навіть краще, ніж А. Сміт. Рента, згідно з В. Петті, утворюється в сільському господарстві у зв'язку з різною родючістю земельних ділянок і різним розташуванням їх стосовно ринку. Він виводить ренту не з самої землі, а з праці, тому що праця на різних ділянках має різну продуктивність. Визначивши ренту як чистий прибуток із землі, В. Петті поставив питання про ціну землі. На його думку, вартість, або ціна, землі — це сума певної кількості річних рент, тобто капіталізована рента. Кількість річних рент повинна дорівнювати 21, тобто тривалості спільного життя трьох поколінь — діда, батька й сина.

Незважаючи на ототожнення прибутку з рентою, один з видів прибутку — відсоток на позичковий капітал — В. Петті проаналізував окремо. Він визначив відсоток як доход, що є похідним від земельної ренти, і назвав його “грошовою рентою”. У праці “Різне про гроші” (1682) відсоток прирівнювався до орендної плати, а його законодавче регулювання не припускатися.

Таким чином, В. Петті заклав підвалини класичної школи економічної науки. Незважаючи на деякі протиріччя його економічного вчення, наукові ідеї В. Петті були оцінені й розвинені нащадками.

Генезис класичної школи політекономії у Франції відбувався в інших історичних умовах, ніж в Англії. До кінця XVIII ст. Франція залишалася феодальною державою з кризовим станом сільського господарства та слабким розвитком промисловості. Політика Ж. Б. Кольбера зазнала краху, Англія здобула перемогу над Францією в боротьбі за зовнішні ринки збуту, меркантилізм не дістав подальшого розвитку. Особливості становлення французького капіталізму суттєво вплинули на формування економічних поглядів *П'єра Буагільбера* (1646—1714) і спричинили його ворожість до ідей меркантилізму.

У вченні П. Буагільбера є поняття природних законів економіки, які не можна порушувати. Учений заперечував недоцільне втручання держави в економічне життя й вимагав свободи торгівлі, яка забезпечить гармонію інтересів: “... тільки Природі під силу ... підтримувати мир, втручання будь-якого іншого авторитету все псує, з якими б добрими намірами воно не здійснювалося” [30, с. 118]. Економічні закономірності П. Буагільбер шукав у сфері матеріального виробництва, а основою останнього вважав сільське господарство. Багатством він проголошував не гроші, а вироблені товари, метою товарного виробництва вважав споживання. Французький економіст фанатич-

но боровся проти грошей, які, на його думку, своїм вторгненням порушують природну рівновагу й гармонію товарного виробництва. Єдина функція грошей, яку визнавав П. Буагільбер, — це засіб обміну, причому її можуть виконувати не лише металеві, а й паперові гроші.

П. Буагільбер, як і В. Петті, був прихильником трудової теорії вартості, “істинну вартість” товару визначав працею, а мірою вартості вважав робочий час. Учений стверджував, що всі предмети й товари мають постійно перебувати в рівновазі та зберігати ціну пропорційно до відносин між ними та згідно з витратами, які слід здійснити для їх виробництва. За теорією П. Буагільбера, розподіл праці між галузями має здійснюватися шляхом вільної конкуренції.

Різний рівень розвитку капіталізму в Англії та Франції спричинив певні відмінності в розвитку класичної політичної економії в цих країнах. Контраст між англійською та французькою класичними школами наочно демонструють праці В. Петті та П. Буагільбера. Розбіжності поглядів двох учених можна дослідити в багатьох напрямках:

- ставленні до меркантилізму: В. Петті довгий час пропагував ідеї меркантилізму, а П. Буагільбер головною метою вважав викриття безпідставності цієї політики;
- В. Петті був прихильником розвитку промислового виробництва, а П. Буагільбер захищав інтереси сільського господарства;
- В. Петті розумів гроші як стимул економічного розвитку, П. Буагільбер — як зло, необхідне для товарного обміну;
- у центрі дослідження В. Петті була мінова вартість товару, а у П. Буагільбера — споживна.

Школа **фізіократизму** (від грецьк. *physis* — природа і *kratos* — влада) виникла й розвивалась у період мануфактурного капіталізму у Франції. Оскільки сільське господарство Франції було центром економічних суперечностей, аграрне питання для фізіократів стало найважливішим. Політика меркантилізму, яку проводив Ж. Б. Кольбер, не тільки підривала сільське господарство, а й перешкождала технічному прогресу та вільній конкуренції у промисловості.

Засновником фізіократизму став *Франсуа Кене* (1694—1774), який заклав підвалини фізіократичної школи та сформулював її теоретичну й політичну програму. Продовжив його дослідження видатний державний діяч Франції другої половини XVIII ст. *Анн Тюрго* (1727—1781). Ідеї фізіократизму пропагували багато політичних і державних діячів (В. Гурне, В. Мірабо, Дюпон де Немур). Розквіт школи фізіократів припав на 60—70-ті роки XVIII ст. В основу теоретичних

пошуків фізіократів було покладено концепцію “природного порядку” Ф. Кене. Суспільні закони визнавалися законами “природного порядку”, які встановлені Богом для відтворення й розподілу матеріальних благ і вигідні людському суспільству. Право власності, згідно з поглядами Ф. Кене, є основою природного права.

На відміну від англійської класичної школи, яка зосередила свою увагу на проблемах поділу праці, вартості, прибутку, заробітної плати, у першу чергу аналізуючи промислове виробництво, Ф. Кене об’єктом свого дослідження зробив землеробство, яке оголосив єдиною продуктивною галуззю, де створюється нове багатство. Продуктивними визнавалися лише витрати в сільському господарстві, промислові ж витрати оголошувалися безплідними. Фізіократи висунули ідею еквівалентності обміну та спростували погляди меркантилістів щодо створення багатства в процесі обміну. Представники фізіократичної школи вважали, що ефективні методи збагачення країни пов’язані з матеріальним виробництвом.

Одне з центральних місць у економічній теорії фізіократів посідає вчення про “чистий”, або додатковий, продукт, походження якого пов’язувалося зі сферою матеріального виробництва. Під чистим продуктом фізіократи розуміли надлишок продукції, отриманої в землеробстві, над витратами виробництва. Ф. Кене стверджував, що промисловість не створює чистого продукту, а лише споживає надане землеробством. Учений розглядав чистий продукт, з одного боку, як продукт самої землі, дар природи, з іншого — як результат додаткової праці найманого працівника. Продуктивною визнавалася лише та праця, яка створює додаткову вартість, чистий продукт, тобто праця в землеробстві. У зв’язку з цим фізіократи ототожнювали додаткову вартість з рентою, ігноруючи категорію прибутку.

Фізіократичній школі належить перший поділ населення на великі соціальні групи (класи) за економічною ознакою — участю у створенні й розподілі суспільного багатства:

- до продуктивного класу належать фермери й сільськогосподарські робітники;
- до непродуктивного (безплідного) — торговці, ремісники та промисловці;
- третій клас формують земельні власники.

Найбільше наукове значення має вчення Ф. Кене про капітал. Дослідження витрат виробництва дало змогу розмежувати складові

капіталу на первісні та щорічні аванси, що фактично відповідає поділу капіталу на основний та оборотний. До первісних витрат (капіталовкладень, або інвестицій) були віднесені витрати на сільськогосподарські будівлі, знаряддя праці, худобу тощо, до щорічних (витрат виробництва) — витрати на закупівлю насіння, утримання худоби, наймання робітників. Різниця між двома складовими капіталу правильно пов'язувалася з відмінністю способів їх входження до вартості виробленого продукту. Такий поділ Ф. Кене відносив тільки до продуктивного капіталу, який функціонував у землеробстві у вигляді запасу засобів сільськогосподарського виробництва. Учений повністю ігнорував грошову форму капіталу та промисловий капітал, і це не могло не спричинити обмеженості його поглядів.

Учення про складові капіталу стало для Ф. Кене вихідним пунктом аналізу процесу відтворення й обігу всього суспільного капіталу, опис якого він навів у відомій “Економічній таблиці” (1758). Ф. Кене вперше в історії політичної економії запропонував і використав поняття “відтворення” як постійне повторення процесу виробництва та збуту. Велика економічна таблиця, опублікована пізніше, та її аналіз за допомогою математичних розрахунків довели, що створений у землеробстві валовий і чистий продукт Франції обертається в натуральній і грошовій формі. Головна проблема, яку вирішував Ф. Кене, — відшукання головних народногосподарських пропорцій, які забезпечують розвиток економіки країни. Економічна таблиця — це схема, що показує, як проходить реалізація щорічного продукту суспільства та як формуються передумови відтворення. Ф. Кене свідомо абстрагувався від деяких моментів: спрощував процес реалізації, робив припущення про незмінність цін, ігнорував обмін усередині класів і зовнішню торгівлю, розглядав лише просте відтворення. Геніальність “Економічної таблиці”^{*} — у тому, що вона є першою вдалою спробою показати головні пропорції й лінії реалізації суспільного продукту, об'єднавши численні акти купівлі-продажу та рух грошей і товарів. Ідеї, закладені у творах Ф. Кене, стали першоосновою майбутнього економічного моделювання.

Фізіократична система А. Тюрго — не проста пропаганда поглядів Ф. Кене, а більш глибокий аналіз капіталістичних відносин. Свою економічну доктрину А. Тюрго виклав у праці “Роздуми про

* Числовий приклад з “Економічної таблиці” див. у [30, с. 143—147].

створення і розподіл багатств” (1776), яка складається зі 100 тез. Відмовившись від трудової теорії вартості, А. Тюрго заклав основи теорії корисності. Він розрізняв суб’єктивну та об’єктивну цінність товару: перша є оцінкою речі її власником, друга встановлюється на ринку залежно від попиту й пропозиції. Основою вартості товару в А. Тюрго стає споживна вартість, або корисність речі, яка суб’єктивно оцінюється продавцями та покупцями. Ця концепція значно вплинула на подальше формування суб’єктивістської теорії корисності, яка посідає провідне місце в сучасній економічній науці, зокрема мікроекономіці. Досліджуючи категорію прибутку, А. Тюрго визначив три його складові: підприємницький дохід, оплату праці, ризику й здібностей підприємця та земельну ренту. Досягненням ученого було розкриття ним сутності генезису найманої праці, появу якої він пояснював відчуженням робітника від засобів виробництва. А. Тюрго підтримав трирівневу класову структуру суспільства, запропоновану Ф. Кене, але виокремив у класах фермерів і промисловців, з одного боку, робітників, з іншого — капіталістів.

Економічне вчення *Адама Сміта* (1723—1790), видатного англійського економіста, представника класичної школи політекономії, стало узагальненням мануфактурного періоду розвитку капіталізму. За часів А. Сміта Великобританія перетворилася на економічно найрозвиненішу країну світу завдяки швидкому розвитку промисловості, появі капіталістичних відносин у сільському господарстві, експансії зовнішньої торгівлі. Зазначені процеси дали змогу цьому геніальному економісту проаналізувати новий капіталістичний спосіб виробництва та притаманні йому економічні відносини. Працею всього життя А. Сміта стала книга “Дослідження про природу та причини багатства народів” (1776), у якій раніше нагромаджені людством економічні знання узагальнені й перетворені в систему економічної науки на засадах загальних теоретичних принципів. А. Сміт, як і інші представники класичної школи, користувався методом логічної абстракції. Він прагнув дослідити внутрішні зв’язки економічної системи, приховані “взаємовідносини” економічних категорій, тобто застосовував ендотеричний метод дослідження. З іншого боку, вчений намагався показати конкретну картину економічного життя, виробити рекомендації щодо економічної політики, дослідити видимі процеси конкуренції виробників (екзотеричний метод). Двоїстість і непослідовність економічної теорії А. Сміта відзначав К. Маркс, високо оцінивши першу її складову й нехтуючи другою. Економічна думка За-

ходу схвально поставилася до таких визначальних ідей цього видатного економіста, як свобода людини, особи, вільна конкуренція, невтручання держави в економіку. Саме ці принципи стали теоретичною основою сучасних концепцій економічного консерватизму, нео-лібералізму, соціального ринкового господарства. Тому на їх аналізі варто зупинитися докладніше.

Вихідним пунктом своєї теоретичної системи А. Сміт визначав “абстрактну” людину, якій від природи притаманний егоїзм. Дотримуючись постулатів теорії природного порядку, А. Сміт запевняв, що людьми рухають виключно егоїзм і думка про власну вигоду, користь для себе. Люди, які обмінюються працею та її продуктами, роблять послуги одна одній, керуючись лише прагненням до особистої вигоди, — від інших мотивів поведінки “економічної” людини А. Сміт абстрагується. Дбаючи про власні інтереси, кожна людина сприяє дотриманню інтересів усього суспільства, зростанню продуктивних сил. “Невидима рука”, яка керує складними взаємозв’язками господарської діяльності людей, визначена А. Смітом таким чином: “Він (індивід — *О. Н.*) має на увазі лише свій власний інтерес, дбає лише про власну вигоду, причому в цьому випадку він невидимою рукою спрямовується до мети, яка зовсім не входила в його наміри. Дбаючи про свої власні інтереси, він часто дівіше служить інтересам суспільства, ніж тоді, коли свідомо прагне служити їм” [45, с. 32].

Економічне життя, на думку А. Сміта, підпорядковане об’єктивним закономірностям, які не залежать від волі й свідомих прагнень людей. Таким чином, А. Сміт визнає стихійні й об’єктивні закони економічного розвитку, але ототожнює природний порядок з капіталізмом вільної конкуренції. Суть системи природної свободи він сформулював так: “Кожній людині, яка не порушує законів справедливості, надається право абсолютно вільно дбати ... про свої власні інтереси та конкурувати своєю працею й капіталом з працею й капіталом будь-якої іншої особи й цілого класу” [30, с. 180].

Теорія поділу праці А. Сміта була відповіддю на запитання: що пов’язує індивідів-егоїстів у єдине суспільство? А. Сміт показав, що коли кожна людина спеціалізується на виробництві одного предмета, усі індивіди стають залежними один від одного, а суспільство стає трудовим союзом, побудованим на поділі праці та об’єднаним цією працею. Визнаючи “природною” схильність людей до обміну, А. Сміт стверджував, що за умов приватної власності та поділу праці кожен стає торговцем, а суспільство — торговим союзом. Учений визнавав,

що обмін товарами є обміном продуктами розподіленої праці, а єдиним творцем багатства є людська праця. Він проаналізував способи підвищення продуктивності праці, що існують завдяки поділу праці:

- 1) підвищення майстерності окремого робітника;
- 2) збереження часу в разі переходу від одного виду роботи до іншого;
- 3) сприяння технічному вдосконаленню виробництва та виникненню машин.

Свій внесок у теорію вартості А. Сміт почав з розмежування двох аспектів товару: споживної та мінової вартості. Споживну вартість він розумів як природну властивість товару, а мінову — як створену будь-якою працею у сфері матеріального виробництва. Учений оперує поняттям “цінність” у двох його значеннях:

- 1) як корисність речі (“цінність у споживанні”), тобто здатність задовольняти людські потреби;
- 2) як можливість придбання інших речей шляхом обміну (“цінність у обміні”).

Аналізуючи переважно мінову вартість, А. Сміт розрізняв природну та ринкову ціну товару. Природна ціна — це середня ціна товару за умов вільної конкуренції, тому вона є найнижчою. Ринкова ціна формується на основі попиту й пропозиції, відхиляючись від природного рівня. Монопольну ціну А. Сміт визначив як найвищу, що формується природним або штучним шляхом: у першому випадку через виключні географічні та кліматичні умови, у другому — унаслідок надання державою привілеїв і пільг.

В А. Сміта можна знайти чотири протилежні теорії вартості, які “мирно” уживаються та поєднуються. Спершу вчений визначає вартість витраченою на виробництво товару працею (трудова теорія вартості). Згідно з іншою теорією вартість визначається кількістю праці, що купується за даний товар, тобто визначення вартості переноситься у сферу обміну. На думку А. Сміта, два варіанти визначення вартості (працею, що витрачена, і працею, що купується) майже ідентичні. Він неодноразово зазначав, що трудова теорія вартості може бути застосована лише в докапіталістичних умовах, бо за капіталізму закон вартості порушується. За умов капіталістичного виробництва, писав А. Сміт, обмін здійснюється безвідносно до витрат праці, а тому вартість поділяється на заробітну плату, прибуток і ренту (третє визначення). Ігнорування постійного капіталу як складової вартості дістало назву догми Сміта. Останнім, четвертим визначенням вартості в А. Сміта є таке: “Заробітна плата, прибуток і

рента є трьома первісними джерелами будь-якого доходу, так само як і будь-якої мінової вартості” [50, с. 59]. Зведення вартості до доходів прямо протилежне трудовій теорії вартості.

А. Сміт започаткував класовий поділ суспільства за критерієм відношення до засобів виробництва. Кожен клас отримує свій головний дохід: робітники — заробітну плату, капіталісти — прибуток, власники землі — ренту. Крім первісних доходів у результаті виробництва існують ще й вторинні як наслідок перерозподілу. Заробітну плату — дохід робітника — А. Сміт оголошував продуктом праці, або природною винагородою за працю. Категорію заробітної плати він розглядав позаісторично, але не обмежував її фізичним прожитковим мінімумом людини, наголошував на значенні співвідношення сил робітників і капіталістів у встановленні заробітної плати. Виходячи з трудової теорії вартості А. Сміт визначив прибуток як продукт неоплаченої праці найманого робітника. В іншому випадку він розумів під прибутком дохід промислового капіталіста, що залишився після сплати ренти земельному власнику та відсотка власнику грошового капіталу. Прибуток розглядався як породження всього авансованого капіталу, а його отримання визнавалося кінцевою метою капіталістичного виробництва. Земельну ренту, як і прибуток, А. Сміт проголосив відрахуванням із продукту праці робітника, наголошуючи на її значенні як виключному доходу землевласника. Він пов’язував існування ренти з багатьма чинниками — від монополії приватної власності на землю до визначення ренти як результату дії сил природи чи як джерела вартості.

На відміну від фізіократів, які вважали продуктивним лише капітал, зайнятий у сільському господарстві, А. Сміт увесь суспільний капітал розглядав як продуктивний. Згідно з трудовою теорією вартості капітал визначався як вартість, що приносить прибуток на основі експлуатації найманої праці. Бачення капіталу як нагромадженого запасу для розвитку виробництва зумовило його поділ на основний і оборотний (А. Сміт першим запровадив ці терміни). Під оборотним капіталом він розумів товарний і грошовий капітал, тобто капітал у сфері обігу. Продовольство, матеріали, готові вироби, гроші — це елементи оборотного капіталу країни. Гроші вчений пафосно називав “великим колесом обігу”, проте зазначав, що дохід суспільства набирає форми матеріальних товарів, а не “колеса”, яке їх переносить і поширює.

У теорії відтворення А. Сміта розглядається два основних показники — чистий дохід, що є втіленням справжнього багатства країни (у сучасній економічній теорії — національний дохід), і валовий дохід (сукупний суспільний продукт). Конкретизуючи погляди Ф. Кене стосовно механізму суспільного відтворення, А. Сміт чітко розрізняє грошову та матеріальну форми чистого доходу: перша складається з доходів усіх класів (прибутку, ренти, заробітної плати), які формують фонди споживання та нагромадження, а друга представлена виробленими предметами споживання й засобами виробництва. Разом з тим підкреслюється, що це не дві складові, а лише дві форми вираження того самого суспільного багатства. Суттєво, що А. Сміт розглядав повноцінний процес розширеного відтворення, а нагромадження капіталу визнавав головною умовою збільшення суспільного багатства.

Таким чином, сформульована в назві книги мета А. Сміта — з'ясувати сутність та причини формування багатства — була досягнута. Він пояснив механізми зростання приватного та національного (суспільного) багатства на основі поділу праці, теорій вартості, класового поділу суспільства, теорії доходів, капіталу та відтворення. Значення економічної теорії А. Сміта важко переоцінити: уперше була побудована цілісна система економічної науки; набрали нового змісту старі й були введені нові економічні категорії та закони; були чітко сформульовані принципи економічного лібералізму, невтручання держави в економічне життя, свободи конкуренції. А. Сміт став засновником систематизованої науки, генератором нових ідей, які були сприйняті й розвинуті наступними поколіннями економістів: від Ж. Б. Сея та Д. Рікардо (початок XIX ст.) до А. Маршалла (кінець XIX ст.), В. Ойкена та М. Фрідмена (кінець XX ст.).

Контрольні запитання та завдання

1. Які об'єктивні процеси економічного життя спричинили виникнення класичної школи?
2. Кому класична школа завдячує своєю назвою?
3. Поясніть значення основних теоретичних положень класичної школи.
4. Дайте визначення принципу “laissez faire”.
5. Порівняйте економічні погляди В. Петті та П. Буагільбера.
6. Охарактеризуйте основні положення фізіократичної школи.

7. У чому полягає значення “Економічної таблиці” Ф. Кене?
8. Поясніть вислови “економічна людина”, “невидима рука”.
9. Визначте основні складові економічного вчення А. Сміта.
10. Поясніть теорії вартості та доходів А. Сміта.
11. Чим відрізняється класовий поділ суспільства за Ф. Кене та за А. Смітом?
12. Обгрунтуйте історико-економічне значення праці А. Сміта “Дослідження про природу та причини багатства народів”.

Тема 5

Розвиток ідей класичної школи (перша половина XIX ст.)

- *Різноманітність економічних поглядів “смітіанців”*
- *Розвиток ідей класичної школи в Англії (Т. Р. Мальтус, Д. Рікардо)*
- *Розвиток ідей класичної школи у Франції (Ж. Б. Сей, С. Сімонді)*
- *Завершальний етап розвитку класичної політичної економії*

Видання книги “Дослідження про природу та причини багатства народів” А. Сміта, що поєднала всі відомі людству напрямки економічних досліджень і вперше показала економічну науку як логічну й цілісну систему, спонукало наступне покоління економістів до постійного пошуку нових ідей і теоретичних рішень. Жодному з послідовників А. Сміта — економістів першої половини XIX ст. — не вдалося охопити весь спектр економічних проблем. Кожний з них досліджував лише окремий напрямок економічної науки. До найвідоміших “смітіанців” належать Т. Р. Мальтус і Д. Рікардо в Англії та Ж. Б. Сей і С. Сімонді у Франції.

Економічне вчення А. Сміта хоч і було всеохоплюючим, але залишалося теорією XVIII ст. (мануфактурного капіталізму та вільної конкуренції). Тому воно потребувало доробки й уточнення внаслідок виникнення нових явищ у капіталістичній системі. Господарська практика поставила перед економічною теорією нові проблеми: насамперед з’явилися такі незнані соціально-економічні явища, як кризи

перевиробництва та безробіття, існування яких не вписувалося в існуючу “сміттанську” схему й потребувало належного теоретичного обґрунтування. З цим пов’язаний перехід від проблематики багатства до досліджень сфери реалізації, причин кризових явищ, соціальної нерівності тощо. Дотримуючись хронології, розпочнемо з Т. Р. Мальтуса.

Томас Роберт Мальтус (1766—1834) трудовій теорії вартості пропоставив видозмінений варіант одного з трактувань вартості А. Сміта. Він визначив вартість працею, що купується на даний товар. Вартість пропорційна витратам виробництва, до яких учений зараховував витрати живої й уречевленої праці та прибуток на авансований капітал. Таким чином, Т. Р. Мальтус включав прибуток безпосередньо у вартість товару разом з працею та вважав його незалежним від праці. Прибуток він визнавав номінальною надбавкою до ціни товару, а сфера обігу — такою, де цей надлишок з’являється за рахунок продажу товару дорожче від вартості. Із цього випливало, що кожен, хто вигравав би як продавець, одразу втрачав би як покупець, тобто прибуток завжди лишається нереалізованим. Вирішення проблеми реалізації Т. Р. Мальтус вбачав в існуванні непродуктивних верств населення (землевласників, чиновників та ін.), які купують, нічого не виробляючи, і уможливають отримання прибутку капіталістами. У цьому полягає сутність так званої теорії третіх осіб. У праці “Принципи політичної економії” (1820) Т. Р. Мальтус, по суті, спростовує закон Ж. Б. Сея (який ми розглянемо далі), аргументуючи невідповідність між попитом і пропозицією категорією “недоспоживання”.

Т. Р. Мальтус надав нового звучання проблемі народонаселення (“Дослід про закон народонаселення”, 1798) у зв’язку з виникненням економічних криз, що призводили до втрати роботи й засобів існування значною частиною робітників. Ідеологічне підґрунтя його книги — боротьба за обмеження впливу соціалістичного вчення, проти вимог рівномірного розподілу матеріальних благ між усіма верствами населення. Т. Р. Мальтус вважав (подібно до китайських філософів), що уникнути бідності широких народних мас можна шляхом морального виховання й освіти населення, а “закони про бідних” лише ускладнюють ситуацію, оскільки привчають людей до безвідповідальності та утриманства.

Т. Р. Мальтус спробував відкрити “вічний” закон народонаселення, базуючись на концепції спадної родючості ґрунту, згідно з якою засоби існування людей не можуть зростати швидше, ніж в арифметичній прогресії. Учений стверджував, що аналогічно до природи,

де рослини й тварини здатні безмежно розмножуватися, населення збільшується в геометричній прогресії. У невідповідності темпів зростання населення та засобів існування Т. Р. Мальтус і бачив свій “вічний” закон, який діє постійно, неминуче прирікаючи надлишок населення на нестатки, голод і смерть. Закони природи він механічно переніс на суспільство, хоча на відміну від живої природи світ людей не тільки витрачає та споживає, а й виробляє та збільшує своє багатство.

Жан Батіст Сей (1767—1832) був першим економістом за межами Англії, який сприйняв, збагатив і розвинув теоретичні постулати А. Сміта. У своїй головній праці “Трактат політичної економії” (1803) він запропонував класифікацію політичної економії, згідно з якою вона поділялася на три самостійні частини: виробництво, розподіл та споживання. У межах кожної з них учений обстоював технологічний підхід до розгляду явищ і процесів. Трудовій теорії вартості Ж. Б. Сей протиставив теорію корисності, згідно з якою виробництво створює корисність, яка надає предметам цінності.

Значне місце в економічній системі Ж. Б. Сея посідає теорія трьох факторів виробництва (модифікований вираз триєдиної формули доходів А. Сміта). Спираючись на те, що у процесі виробництва беруть участь три фактори — праця, капітал (засоби виробництва) і земля — і кожен з них у певний спосіб впливає на створення вартості, Ж. Б. Сей розрізняв три види доходів, стверджуючи, що праця створює заробітну плату, капітал — прибуток, земля — земельну ренту. Відмінність між підприємцями та робітниками відсутня: доходи перших є також винагородою за працю, пов’язану з керуванням, певним талантом і ризиком.

Сучасна економічна наука повністю сприйняла означену теорію факторів виробництва Ж. Б. Сея, додавши четвертий фактор — підприємницьку здібність (її має лише 5–7 % працездатного населення) [31, с. 37—38]. Свого часу теорія трьох факторів була цінною як антитеза трудової теорії вартості, сучасне ж її наукове значення полягає в започаткуванні факторного аналізу виробництва на рівні підприємств. На підтвердження цього наведемо формулу неокласичної виробничої функції Кобба — Дугласа, запропоновану в 1928 р.:

$$Y = AK^{\alpha}L^{\beta},$$

де Y — обсяг виробленої продукції; A — коефіцієнт, що враховує додаткові умови виробництва; K, L — виробничі фактори — відповідно капітал і праця; α, β — показники, що мають такий економічний зміст: у разі збільшення фактора K (L) на 1 % обсяг продукції збільшується на $\alpha\%$ ($\beta\%$) при постійному факторі L (K).

Теорія збуту, запропонована Ж. Б. Сеєм, обґрунтувала гармонійність капіталістичного відтворення, неможливість загальних криз перевиробництва виходячи з припущення, що інтересом усіх виробників є обмін товарів. Ж. Б. Сей зазначав, що кожен продавець є водночас покупцем, тобто будь-яка пропозиція породжує попит, тому можливе лише часткове перевиробництво в певних галузях, яке пояснюється недовиробництвом в інших.

Твердження про те, що будь-яка пропозиція народжує адекватний попит, називається *законом Сея*, або *законом ринків*. Загальні кризи перевиробництва, періодично повторювані з 1825 р., по суті, спростували це твердження, оскільки кризовими явищами були охоплені всі без винятку галузі виробництва. Проте закон Сея й донині зберігає одіозний характер. За ставленням до нього, тобто до питання про можливість саморегулювання ринкової економіки без будь-якого зовнішнього впливу (зокрема, державного), відбувається поділ сучасних економістів на прихильників класичної ліберальної традиції та альтернативних (передусім кейнсіанських) методів.

Сімон де Сімонді (1773—1842), з одного боку, започаткував дрібнобуржуазний напрямок в економічній думці та критику існуючого суспільного ладу, а з іншого — продовжив класичну економічну традицію. У цій темі висвітливо ті економічні ідеї вченого, які не суперечать класичній політекономії. По-перше, С. Сімонді був прихильником трудової теорії вартості, розглядаючи прибуток, ренту й заробітну плату тільки як різні форми користування продуктами людської праці. Тому робився висновок про експлуататорську природу доходів. По-друге, проголошуючи примат споживання над виробництвом і отожднюючи вартість суспільного продукту з доходами, С. Сімонді вважав, що для реалізації виробленого продукту необхідно, аби виробництво повністю відповідало доходам суспільства.

Таким чином, існування кризових явищ в економіці пояснювалося не надмірним обсягом споживчих витрат, а навпаки, недоспоживанням, ситуацією, коли певна кількість товарів не знаходить споживача. Це пояснювалося тим, що заробітна плата робітників зростає знач-

но повільніше, аніж випуск товарної продукції; у свою чергу, капіталісти-підприємці також відносно зменшують своє споживання внаслідок збереження частини доходу для виробничого нагромадження. У результаті цього сукупний попит на споживчі товари стає недостатнім, і виникає криза перевиробництва, тобто пропозиція не породжує адекватного попиту.

Економічні праці *Давіда Рікардо* (1772—1823) були написані в період промислового перевороту, переходу від мануфактурної промисловості до великої промислової індустрії на початку XIX ст. У своїй головній праці “Начала політичної економії та оподаткування” (1817) Д. Рікардо спробував довести, що політична економія підпорядковується закону вартості та іншим об’єктивним законам. Він послідовно дотримувався трудової теорії вартості, наголошуючи, що всі доходи утворюються у виробництві. Предметом економічної науки Д. Рікардо вважав визначення законів розподілу суспільного багатства. Методології вченого бракувало історичного підходу в економічних дослідженнях.

Д. Рікардо, підтримуючи трудову теорію А. Сміта, робив висновок про те, що праця є основою будь-якої вартості. Чітко розмежовуючи споживну та мінову вартість товару, Д. Рікардо виокремлював товари, вартість яких визначається виключно їх рідкісністю. Він наголошував, що на вартість товарів впливає не тільки безпосередньо прикладена до них праця, а й витрачена на знаряддя, інструменти, будови, які уможлиблюють її виконання. Ціну Д. Рікардо розглядав як грошовий вираз мінової вартості, розрізняючи природну та ринкову ціни. Першу він розумів як вираз вартості, а другу пов’язував з відхиленням від природної ціни під впливом попиту та пропозиції.

Проблема розподілу, як відзначалося, займала провідне місце в економічній теорії Д. Рікардо. Як і його попередник А. Сміт, Д. Рікардо стверджував, що праця (категорії робочої сили він не знав), як і будь-який інший товар, має природну та ринкову вартість. Динаміка заробітної плати має натуралістичне пояснення: вона залежить від родючості землі та зростання чисельності населення. Якісно новий підхід Д. Рікардо полягає в розмежуванні реальної та номінальної заробітної плати: “природна” ціна праці визначається не грошовою величиною заробітної плати, а кількістю й асортиментом споживчих благ, які можна придбати за ці гроші. Спостерігається також ідейна близькість поглядів Д. Рікардо й Т. Р. Мальтуса: їх єдність у тому, що встановлення заробітної плати повинно контролюватися виключно ринковою

конкуренцією, а не втручанням держави у сферу трудових відносин і прийняттям “законів про бідних”.

Ціна товару, як і в інших класиків, у Д. Рікардо представлена сумою заробітної плати, прибутку та ренти. Під рентою він розумів частку продукту землі, яка виплачувалася землевласнику. Глибокий аналіз природи й динаміки ренти поєднався в нього з фактичним розумінням і поясненням лише першої диференціальної ренти, пов'язаної з переходом до використання гірших земель, та згодом про існування другої диференціальної ренти, пов'язаної з інтенсифікацією сільського господарства. У цілому теорію ренти Д. Рікардо (як і Т. Р. Мальтус) виклав на основі закону спадної родючості землі, згідно з яким кожна додаткова витрата праці в сільському господарстві приносить меншу, або спадну, віддачу (у подальшому, зокрема в маржиналізмі, сфера застосування цього закону була поширена на всі без винятку галузі, а сам закон стали називати законом спадної продуктивності факторів виробництва). Спадна родючість ґрунту спричиняє підвищення цін на продовольчі товари, що збільшує ренту землевласників і заробітну плату робітників. Звідси Д. Рікардо робить такий висновок: норма прибутку неухильно знижується (рента + заробітна плата + прибуток = сукупний продукт, де дві перші складові зростають), що спричиняє падіння норми нагромадження та загальну тенденцію до стагнації капіталістичного виробництва. Єдиний протидійчий фактор, здатний загальмувати цей процес, — технічний прогрес виробництва.

Слабким місцем економічної системи Д. Рікардо було питання про капітал, який він проголошував вічною категорією. Д. Рікардо зробив крок уперед у розумінні основного та оборотного капіталу, проголосивши вирішальним чинником поділу швидкість зношення. Проблема реалізації суспільного продукту розглядалася ним так: можливість загального перевиробництва заперечувалася, а перевиробництво окремих товарів сприймалося як наслідок особистих прорахунків підприємців.

Багато уваги Д. Рікардо приділив аналізу грошей та грошового обігу, підкреслюючи специфіку грошей як особливого товару, який є мірою вартості інших товарів і засобом обігу. Досліджуючи гроші в пізніх працях, учений повністю відходить від трудової теорії, підтримуючи й розроблюючи кількісну теорію грошей. Д. Рікардо пише, що вартість грошей залежить від їх кількості, а кількість грошей в обігу безпосередньо встановлює рівень цін на товари.

Ще одна визначна ідея Д. Рікардо — теорія порівняльних переваг (витрат) — стосується сфери міжнародної торгівлі. Вона допомогла з'ясувати, як виникає зовнішньоторговельна спеціалізація окремих країн, чому торгівля є взаємовигідною навіть тоді, коли одна країна має значно вищі витрати виробництва (праці), ніж інша. Цікаво, що з моменту опублікування “Начал ...” до 30-х років ХХ ст. ця теорія існувала як здогадка, без належного теоретичного доведення, хоча повсюдно підтверджувалася на практиці (тільки в 1933 р. шведський економіст Б. Улін обґрунтував теорію порівняльних переваг за допомогою математичного інструментарію та факторного аналізу).

Один з послідовників Д. Рікардо *Джеймс Мілль* (1773—1836) зробив кілька практичних висновків з теорії ренти, вимагаючи державного привласнення земельної ренти. Джерелом вартості він визнавав не тільки живу працю, а й нагромаджену, уречевлену в засобах виробництва. Тому між робітниками й капіталістами існують відносини рівних товаровласників, і кожен з них отримує відповідну частку виробленого продукту.

Джон Мак-Куллох (1789—1864), фактично визнаючи працю джерелом вартості, давав їй довільне тлумачення. Він визначав її як будь-які дії та операції незалежно від того, ким або чим вони виконуються — людьми, машинами, силами природи. Прибуток, таким чином, розглядався вченим як частина вартості, створена капіталом.

Завершальний етап розвитку класичної економічної науки пов'язується з представником рикардійської школи *Джоном Стюартом Міллем* (1806—1873). У його “Основах політичної економії” (1848) підсумовуються всі теоретичні здобутки класичної школи, синтезуються всі економічні знання середини ХІХ ст., тому ця книга впродовж п'ятдесяти років залишалася загальноновизнаним європейським підручником з економічної науки. Вважаючи себе послідовником Д. Рікардо, Дж. С. Мілль прагнув синтезувати, поєднати його трудову теорію з іншими теоріями (Т. Р. Мальтуса, Ж. Б. Сея, Н. Сеніора).

Для методології Дж. С. Мілля характерним було різке протиставлення законів розподілу законам виробництва, які в його вченні не вважалися взаємопов'язаними. Закони виробництва вчений визнавав природними й об'єктивними, а закони розподілу пов'язував із суб'єктивними діями людей та історичними умовами.

Категорію вартості Дж. С. Мілль розумів як “загальну купівельну силу, владу, яку дає володіння цим предметом, над товарами, що

продаються”, стверджуючи при цьому, що вартість товару визначається вартістю витрат виробництва [37, с. 172]. Цікаві думки вчений висловлював з приводу впливу ціни товару на попит; саме вони стали основою сучасного аналізу еластичності попиту. Ренту Дж. С. Мілль визначав як компенсацію, що сплачується за користування землею; він виступав на захист теорії ренти Д. Рікардо. Продуктивною він вважав працю, що виробляє багатство, відносячи до нього майстерність, здібності та інші якості робочої сили. Як і Ж. Б. Сей, Дж. С. Мілль дотримувався думки про можливість безкризового розвитку капіталістичного виробництва, але вважав, що падіння норми прибутку може спричинити депресію й застій в окремих галузях виробництва.

Важливу роль у соціально-економічній концепції Дж. С. Мілля відіграє визнання певних переваг комуністичних асоціацій, але перехід до них він вважав малоімовірним. Поглядам ученого найбільше відповідали вдосконалена система приватної власності, соціальне партнерство, участь робітників в управлінні та розподілі прибутків, колективне володіння капіталом. Засуджуючи політику протекціонізму та обмеження діяльності профспілок, Дж. С. Мілль наголошував на ролі буржуазної держави, яка, на його думку, повинна брати на себе витрати зі створення інфраструктури, розвитку науки та соціального забезпечення, а також регулювати оподаткування.

Полеміка навколо економічних ідей класичної школи представлена у працях Н. В. Сеніора в Англії, Ф. Бастіа у Франції та Г. Ч. Кері у США. Внеском *Нассау Вільяма Сеніора* (1790—1864) в політекономію була теорія утримання. Витратами виробництва вартості він оголошував два елементи — працю та капітал, трактуючи їх суб'єктивно. Працю Н. В. Сеніор розглядав як “жертву” робітника, який витрачає певний час і силу, а капітал — як “жертву” капіталіста, який зводиться до утримання від невиробничого, непродуктивного споживання свого капіталу. Винагородою за такі “жертви” є відповідно заробітна плата й прибуток. Як буржуазний ідеолог Н. В. Сеніор виступав проти скорочення робочого дня, висунувши так звану теорію останньої години, згідно з якою прибуток створюється тільки за останню годину робочого дня працівника, а в перші години лише відтворюється спожита вартість авансованого капіталу.

Особливу популярність в 40—50-х роках XIX ст. мав *Фредерік Бастіа* (1801—1850), який пропагував ідею свободи торгівлі й заперечував соціалістичне вчення про соціальний антагонізм. “Усі законні інтереси гармонійні. У цьому — основна думка мого твору”, — писав він,

маючи на увазі свою працю “Економічні гармонії” (1850) [4, с. 168]. Обґрунтовуючи таку ідею, Ф. Бастіа спирався на “теорію послуг” Ж. Б. Сея з тією лише відмінністю, що розглядав особисті послуги, хоч би в якій сфері суспільного життя вони не надавалися. “Послугу” капіталіста, що дає йому право на відсоток, Ф. Бастіа вбачав у тому, що під час авансування, або позички, капіталу є “відстрочка в споживанні”. Земельна рента надається як плата за “послугу” землевласника або його предків з обробки чи поліпшення землі. Ф. Бастіа розглядав прибуток як відсоток на капітал, а земельна рента — як різновид такого відсотка, вкладеного в землеробство. Буржуазне суспільство у нього — це гармонійне співробітництво різних класів, які еквівалентно обмінюються “послугами”.

Американський варіант теорії гармонії інтересів виклав *Генрі Чарлз Кері* (1793—1879). На відміну від Ф. Бастіа він пов’язував її із захистом протекціонізму, який відповідав потребам ще не зміцнілої промисловості США. Згідно із законом розподілу Г. Ч. Кері частка робітника у вартості (національному продукті) завдяки зростанню продуктивності праці та примноженню капіталу збільшується не тільки абсолютно, а й відносно, а частка капіталістів, абсолютно збільшуючись, відносно падає. Звідси випливає справжня гармонія інтересів усіх класів суспільства. Г. Ч. Кері довів, що з розвитком капіталізму цінність праці збільшується. Всесвітня “гармонія націй”, яку проповідував учений, передбачала органічне поєднання землеробства з промисловими мануфактурами та обмеження діяльності монополій.

Як бачимо, класичне економічне вчення не вичерпується грандіозною постаттю А. Сміта; воно представлене плеядою економістів, які пропагували, доповнювали й розвивали теорію “великого Майстра”. Вони своєрідно трактували економічні категорії, по-різному визначали предмет і завдання політичної економії, рушійні сили й закони економічного розвитку, досліджували актуальні економічні проблеми (кризи, безробіття, соціальну нерівність), внутрішню та зовнішню економічну політику, що забезпечувало справжню полеміку й дискусійність економічної науки. Об’єднує “смітіанців” беззастережна віра в прогресивність капіталістичного ринкового устрою, в існування потенційних можливостей його еволюційного розвитку, у переваги ліберальної економічної політики, яка базується на дійових ринкових механізмах.

Контрольні запитання та завдання

1. У чому своєрідність учених-“смітіанців” і проблематики їхніх досліджень?
2. Чи можна вважати універсальним закон народонаселення Т. Р. Мальтуса?
3. Поясніть сутність теорії “третьох осіб”.
4. Кому належить теорія трьох факторів виробництва? У чому вона полягає?
5. Поясніть закон Ж. Б. Сея. У чому полягає його значення?
6. У чому суть теорії недоспоживання С. Сісмонді?
7. Охарактеризуйте трудову теорію Д. Рікардо.
8. Дайте визначення “порівняльних переваг”.
9. Наведіть особливості економічних поглядів Ф. Бастія і Г. Ч. Кері.
10. Чому економічну теорію Дж. С. Мілля вважають еkleктичною?

Тема 6

Основні напрямки критики класичної школи (перша половина XIX ст.)

- *Соціально-економічне вчення утопічного соціалізму*
- *Дрібнобуржуазна критика економічних основ капіталізму*
- *Економічні ідеї історичної школи в Німеччині*

Класична школа політичної економії тривалий час утримувала провідні позиції в економічній науці, але це не виключало можливості існування відмінних думок і поглядів. Початок XIX ст. став періодом не тільки розвитку економічної класики, а й появи нових течій і напрямків економічної науки, представники яких гостро критикували основні теоретичні положення класиків, пропонували інші шляхи й методи вирішення нагальних економічних проблем. Серед таких напрямків розрізняють:

- утопічний соціалізм;
- дрібнобуржуазну критику капіталізму (відому під назвами економічного романтизму, реформізму, анархізму);
- історичну школу в Німеччині, започатковану Ф. Лістом.

Соціалістично-утопістично А. Сен-Сімон і Ш. Фур'є у Франції та Р. Оуен в Англії виступили з викривальною критикою капіталізму, указавши на історично обмежений характер капіталістичних відносин. Ідеальний суспільний устрій вони називали по-різному: так, А. Сен-Сімон іменував його індустріалізмом, Ш. Фур'є — гармонією, Р. Оуен — комунізмом. Соціалісти-утопісти не бачили радикальних шляхів переходу до суспільства соціальної справедливості, а своїм завданням вважали розвиток свідомості та пропаганду своїх ідей. Утопічний соціалізм відзначав протилежність класових інтересів, але заперечував політичну боротьбу й революцію, прагнучи перетворення суспільних відносин мирним, еволюційним, компромісним шляхом.

Анрі Сен-Сімон (1760—1825) проголосив освіту рушійною силою розвитку суспільства. Ідеї класичної політекономії про природний порядок він протиставив ідею розвитку. На думку вченого, економічні фактори, такі як діяльність людей у виробництві, форми власності, мають в історичному процесі велике значення. Він розрізняв такі епохи: ранній період, рабство, середньовіччя, сучасний період і золотий вік.

Концепція суспільного розвитку А. Сен-Сімона була ідеалістичною, тому що в основу його було покладено науку, розум, ідею. Проте в “надрах” його ідеалізму є й деякі матеріалістичні положення, наприклад: “Встановлення власності — суть, саме цей інститут є основою суспільної будівлі... Закон, який встановлює владу й форму правління, не має такого значення й такого впливу на добробут націй, як закон, який встановлює власність, регулює користування нею”[48, с. 88, 354—355].

Майбутнє суспільство А. Сен-Сімон називав індустріальною системою, яка розвиватиметься на базі великого промислового виробництва. Промисловість має розвиватися за певним планом; управління нею здійснюватиметься з єдиного центру. Плани розвитку промислового виробництва й розподілу продукції складатимуть вчені; промислові капіталісти, які мають багатий досвід, організовуватимуть управління, робітники працюватимуть. В індустріальній системі А. Сен-Сімон обстоював збереження капіталістичної власності, виступаючи проти землевласників і лихварів. Він хотів, щоб капіталісти працювали як організатори виробництва, але не мали жодної влади й перетворилися з капіталістів-власників на капіталістів-трудівників. У програмі А. Сен-Сімона разом з плановим веденням господарства центральне місце посідає принцип обов'язковості праці для всіх. На

його думку, дії держави мають бути спрямовані на розвиток науки, мистецтва, промисловості, нової релігії. Пропагуванням учення А. Сен-Сімона займалися його послідовники, які на відміну від учителя категорично були проти приватної власності, пропонували скасувати право успадкування.

Ідеї французького соціаліста-утопіста *Шарля Фур'є* (1772—1837) були викладені в його праці “Новий господарський суспільний світ” (1829), де зазначено, що суспільство у своєму розвитку пройшло стадії дикості, патріархату, варварства й цивілізації, причому в кожній стадії можна виокремити періоди дитинства, зростання, занепаду й старіння. Період зародження капіталізму визнавався початком цивілізації. На думку Ш. Фур'є, з розвитком великої промисловості буде досягнуто такого рівня виробництва, який забезпечить перехід від цивілізації до гармонії. Перехід до нового суспільного устрою він ставив у залежність від усвідомлення всіма людьми його необхідності. У творах Ш. Фур'є значне місце приділено критиці капіталізму, а особливо капіталістичної торгівлі, спекуляції, економічних криз, анархії виробництва, бідності трудящих мас. Кризи капіталістичного виробництва він прямо називав лихом від достатку. Аналізуючи економічні процеси цивілізації, Ш. Фур'є передбачав заміну вільної конкуренції монополіями. Він навіть запропонував власну класифікацію монополій, визначивши такі їх види: колоніальна, кооперативна, або монополія замкнених об'єднань, казенна, або державне управління.

Справедливе суспільство, за планом Ш. Фур'є, складатиметься з асоціацій виробників (фаланг), утворених без примусу, і стане безкласовим і гармонійним. Землеробство відіграватиме вирішальну роль, буде основою ладу, а промисловість задовольнятиме його потребам. Продуктивність вільної праці асоційованих працівників значно зросте завдяки появі такого стимулу, як творче змагання працівників колективу.

Роберт Оуен (1771—1858) — представник англійського утопічного соціалізму — був радикальнішим від Ш. Фур'є та А. Сен-Сімона завдяки повному запереченню приватної власності. Соціальна програма Р. Оуена відрізнялася практичною спрямованістю. Він висунув цілий перелік пропозицій щодо поліпшення умов праці й побуту робітників, розробив англійське фабричне законодавство в частині обмеження робочого дня та заборони нічної праці жінок і дітей. На думку Р. Оуена, держава повинна охороняти інтереси трудящих. У своїх теоретичних побудовах він спирався на трудову теорію вартості Д. Рікардо. Висновок Р. Оуена був такий: продукт праці має

належати тим, хто його виробляє. У сучасному капіталізмі він бачив суперечності між працею та капіталом, зростанням виробництва та зменшенням споживання. Він пропонував знищити гроші як штучну міру вартості та запровадити еквівалент трудових витрат — “робочі гроші”. Р. Оуен спробував реалізувати цей проект, організувавши “базар справедливого обміну”, який швидко затоварювався нехотівими продуктами, а за квитанціями отримувалися ті товари, які можна було вигідно продати на ринку.

Р. Оуен вірив, що на зміну капіталізму прийде нове суспільство, яке він називав комунізмом і створення якого пов’язував з прийняттям розумних законів та освітою населення. Комунізм, за визначенням Р. Оуена, є виразом абсолютної істини та справедливості. Первісною ланкою комунізму, який базується на суспільній власності, має стати кооперативна община. Проте всі кооперації, які Р. Оуен створював в Англії та США, розпадались і перетворювались на капіталістичні колективні підприємства.

Ідеї А. Сен-Сімона, Ш. Фур’є та Р. Оуена — економістів, філософів, соціальних реформаторів ХІХ ст. — набули поширення та мали суттєвий вплив на наступну соціально-економічну думку багатьох країн, стали витоком марксизму, соціал-демократизму, соціально-інституціонального напрямку, теорії індустріального суспільства.

На початку ХІХ ст. почалося формування *дрібнобуржуазного напрямку* в економічній думці Західної Європи. Як зазначалося, засновником цього напрямку став С. Сімонді, погляди якого об’єднали як наукові ідеї класичної школи, так і дрібнобуржуазний романтизм. У розвитку соціально-економічних поглядів С. Сімонді можна виокремити два періоди. Спочатку він був смітіанцем: пропагував ідеї А. Сміта, виступав за свободу конкуренції та вільну гру інтересів. Але у головній своїй праці “Нові начала політичної економії” (1819) С. Сімонді вимагав не економічної свободи, а державного втручання, спрямованого на повернення до дрібного товарного виробництва, цехової організації ремісників і патріархального сільського господарства. Критикуючи капіталізм з позицій дрібного буржуа, він уперше розглянув проблему суперечностей капіталізму та його соціальних наслідків і цим суттєво доповнив учення класиків. С. Сімонді дав нове визначення політичної економії, а саме: “Матеріальний добробут людей, який залежить від держави, становить предмет політичної економії” [49, с. 148]. Вчений заперечував абстрактний метод класичної школи та існування об’єктивних економічних законів, а саму політекономію зводив до проблем економічної політики держави.

С. Сімонді прагнув знайти теоретичне вирішення найгостріших проблем капіталістичного суспільства — соціальної несправедливості, постійної бідності та безробіття. Визнання ним усіх доходів (прибутку, ренти, заробітної плати) формами користування продуктами праці заклало фундамент для критики існуючого механізму розподілу. Проте аналіз кризових явищ, невідповідності між сукупним попитом і сукупною пропозицією спонукав ученого піддати сумніву можливість ефективного застосування ідеології економічного лібералізму. Вихід із кризового стану С. Сімонді бачив у державному регулюванні ринку, перерозподілі доходу на користь найбідніших верств населення. На його думку, сама держава повинна ліквідувати велике капіталістичне виробництво, відновити дрібнотоварний уклад господарства.

Якщо С. Сімонді завершив у Франції класичну теорію політичної економії, то *П'єр Жозеф Прудон* (1809—1865) став засновником ідей реформізму та анархізму. У праці “Що таке власність?” (1840) він заявив, що “власність — це крадіжка”, тобто “право, що суперечить природі та розуму”, але засуджував не стільки власність (навіть захищав володіння), скільки зловживання нею [43, с. 14, 17]. Ідеалізм методології П. Ж. Прудона проявився в розумінні виробничих відносин як втілення “абсолютного розуму”, а економічних категорій — як безплідних ідей.

Ідеалістичний метод дослідження наклав відбиток і на теорію вартості П. Ж. Прудона: з одного боку, вартість визначається працею, з іншого — розуміється як вічна й абстрактна категорія. Вирішальним пунктом економічної системи П. Ж. Прудона була теорія “конституційованої вартості”. Товар виключався з дослідження, а вартість проголошувалася носієм двох протилежних ідей: вартості споживної та мінової. Споживна вартість є втіленням достатку, а мінова відображає рідкісність. Суперечність між цими тенденціями зникає через “конституювання” вартості, тобто синтезу, що виникає за умови еквівалентного обміну. Для цього, вважав П. Ж. Прудон, необхідно виробляти товарів стільки, скільки потрібно, і створити умови їх реалізації. П. Ж. Прудон висунув проєкт реорганізації обміну та встановлення безгрошового товарного господарства шляхом уведення “робочих грошей” — квитанцій та дарового кредиту. Вершиною економічних ілюзій П. Ж. Прудона був заклик до відмови від держави як соціального інституту та захист дрібного приватного володіння.

На відміну від вчених Англії та Франції, вчені-економісти Німеччини взагалі не сприйняли визначальні ідеї класичної школи, побу-

дувавши власну систему “національної економії”. Це пояснюється тим, що буржуазні економічні відносини почали швидко розвиватися в Німеччині лише в 40—60-ті роки XIX ст., а прусський шлях розвитку ідеалізував феодальне минуле країни. Молода національна буржуазія прагнула об’єднання Німеччини, пов’язуючи його з силою пруссько-юнкерської держави й активним втручанням в економіку. Відображенням цих особливостей політекономії Німеччини стали твори *Фрідріха Ліста* (1789—1846) і представників історичної школи.

Головний твір Ф. Ліста “Національна система політичної економії” (1841) присвячений проблемам національної єдності Німеччини й перетворення її за допомогою протекціонізму на першорядну індустріальну державу, здатну до економічної та політичної експансії на світовій арені. Економічна програма вченого була різко опозиційна до класичної школи політекономії з її орієнтацією на фритредерство як економічну політику держави. Ф. Ліст стверджував, що економіка окремих країн розвивається за власними законами, і тому для кожної країни характерна своя “національна економія”, завдання якої зводиться до визначення найсприятливіших умов для розвитку продуктивних сил конкретної нації. Держава повинна проводити політику “виховного протекціонізму”, тобто забезпечувати швидкий індустріальний розвиток через установаження урядового мита. Добробут нації, на думку Ф. Ліста, зумовлюється не кількістю багатства, а ступенем розвитку продуктивних сил. Продуктивною працею він визнавав не тільки виробничу діяльність, а й управлінську, наукову, освітню та мистецьку.

Найповніше особливості німецької політекономії відображені в працях представників *історичної школи* *Бруно Гільдебранда* (1812—1878), *Вільгельма Рошера* (1817—1894) і *Карла Кніса* (1821—1898). Ученню класиків про природні закони історична школа протиставила принцип історизму, який заперечував діалектичний розвиток суспільства та будь-які якісні зміни й визнавав лише еволюційну форму розвитку. Еволюціонізм історичної школи не визнавав об’єктивних економічних законів та історичного характеру розвитку товарно-грошових відносин. Політична економія, таким чином, зводилася до вивчення історії народного господарства. В основу періодизації історії народного господарства Б. Гільдебранд поклав спосіб обміну; він розрізняв три фази: господарство природне середньовіччя, грошове та кредитне. Останнє було ідеалом Б. Гільдебранда; він визнавав кредит силою, що здатна перебороти панування грошей і капіталу,

перетворити сучасний капіталістичний світ на світ справедливості. Метою політичної економії проголошувалося не теоретичне дослідження економічних явищ та формулювання висновків, а каталогізація й опис історичних фактів. Історична спрямованість цієї школи виправдовувала існування залишків феодалізму в економічному житті Німеччини.

Специфіка тлумачення економічних явищ представниками історичної школи виявилась у всебічному піднесенні значення етичних, правових, психологічних і політичних чинників, відведенні саме їм визначальної ролі в господарському розвитку. Класична ж школа, як відомо, рушійною силою розвитку суспільства визнавала економічний егоїзм, особистий матеріальний інтерес. Національна економія закликала вивчати національне господарство, розвиток якого залежав від природних умов, характеру народу й державних установ. У тлумаченні основних категорій політичної економії представники історичної школи обмежувалися повторенням ідей класичної політ-економії. Наприклад, В. Рошер у книзі “Начала народного господарства” повторював теорію трьох факторів виробництва Ж. Б. Сея і зводив вартість товару до його корисності. Цікавою була власна ідея В. Рошера про існування “неречових капіталів” — професійних навичок і вмінь, організаторських здібностей і управлінської майстерності.

Багатоманітність думок і поглядів історичної школи визначила те, що її ідеї присутні як у концепціях маржиналізму та інституціоналізму, так і в теоріях фашизму та шовінізму. Безпосередньою послідовницею цієї школи стали нова історична школа 70—80-х років ХІХ ст. у Німеччині та соціальна школа політекономії.

Контрольні запитання та завдання

1. Укажіть основні напрямки критики класичної школи.
2. Охарактеризуйте утопічні погляди А. Сен-Сімона, Ш. Фур'є та Р. Оуена.
3. У чому полягає наукове значення економічних ідей утопічного соціалізму?
4. Порівняйте критику капіталізму С. Сімонді та П. Ж. Прудона.
5. Чому німецька історична школа була найбільш суттєвою альтернативою класичним поглядам?
6. У чому полягають принципи історизму та еволюціонізму?
7. Поясніть вислів Ф. Ліста “здатність створювати багатство значно важливіша, ніж саме багатство”.

Тема 7

Пролетарська політична економія К. Маркса

- Умови виникнення та ідейні витоки марксизму
- Дослідження товару, вартості й додаткової вартості та модифікація трудової теорії класичної школи
- Вчення К. Маркса про капітал і відтворення
- Основні економічні ідеї та висновки “Капіталу” К. Маркса

Марксизм виник як учення про суспільно-економічні формації та їх зміну, причому зміна формацій визнавалась основою періодизації всесвітньо-історичного процесу розвитку людства. У формуванні економічних передумов марксизму головну роль відіграв промисловий переворот у Англії та інших капіталістичних країнах. Фабрична система викликала небувалий розвиток продуктивних сил і показала прогресивність капіталізму. Але соціальні наслідки промислових переворотів були невтішними: масове розорення дрібних власників, зuboжіння основної маси населення, зростання експлуатації найманих працівників та безробіття — реальна картина першої половини ХІХ ст. Політичні передумови генезису марксизму були створені антифеодальними революціями епохи виникнення капіталізму. Соціальною базою марксизму стало формування пролетаріату як класу, позбавленого засобів виробництва, і виникнення й посилення робітничого руху.

Ідейними передумовами теорії марксизму були німецька класична філософія, класична буржуазна політична економія та утопічний соціалізм. Діалектика Г. Гегеля та матеріалізм Л. Фейєрбаха дали К. Марксу змогу висунути свої визначальні принципи діалектичного та історичного матеріалізму. В економічному вченні К. Маркс розвинув трудову теорію вартості, яка була започаткована А. Смітом і Д. Рікардо, ідею об'єктивності економічних законів і провідної ролі виробництва. Важливим елементом поглядів К. Маркса було критичне ставлення до попередніх теорій і концепцій. Певний вплив на формування ідей марксизму мала також дрібнобуржуазна критика капіталізму.

Перші економічні дослідження *Карла Маркса* (1818—1883) і *Фрідріха Енгельса* (1820—1895), серед яких слід відзначити “Економіко-філософські рукописи 1844 року” та “Маніфест Комуністичної партії” (1848), належать до 40-х років ХІХ ст. Молодий К. Маркс ще не аналізував товар, не бачив відмінностей між класичною та вульгарною

політичною економією, не сприймав трудову теорію вартості як єдиною можливою, але вже тоді під теоретичні дослідження були покладені певні політичні наміри. Громадянському суспільству протиставлялося майбутнє суспільство — асоціація, перехід до якої означав би емансипацію. Остання, на думку К. Маркса, передбачає не тільки політичну (буржуазну) революцію, яка здійснюється середнім класом, а й загальнолюдську (соціалістичну). Носієм такої революції проголошувався виключно пролетаріат, який є породженням великої промисловості й уже своїм існуванням заперечує приватну власність. К. Маркс вимагав від філософії дійового лозунгу дійсної боротьби, теорії, яка стала б матеріальною силою цієї боротьби та оволоділа масами. Довгоочікуваним “прапором” пролетарської боротьби став “Маніфест Комуністичної партії”. Викладена в ньому економічна й політична програма пролетарської революції найпершим засобом боротьби оголосила насильницьке захоплення політичної влади та здійснення радикального економічного перевороту шляхом деспотичного втручання в право власності. Експропріація землі та будь-якої власності, конфіскація майна, скасування права успадкування, централізація економічного регулювання, збільшення державного майна за рахунок будь-якого іншого — далеко не повний перелік “справедливих” методів проведення пролетарської революції в ім’я “великої” мети — побудови безкласового неантагоністичного суспільства.

Після революції 1848 р. К. Маркс провів фундаментальні економічні дослідження, які завершилися підготовкою “Капіталу” та публікацією в 1867 р. його першого тому. У центрі економічних досліджень К. Маркса опинився англійський, найбільш зрілий капіталізм середини XIX ст., в економіці якого простежувалися загальні закономірності й суперечності буржуазного способу виробництва. У книзі “До критики політичної економії” (1859) представлено нову теорію вартості та додаткової вартості, яка ознаменувала остаточне й принципове відмежування К. Маркса від своїх попередників — класиків.

Славнозвісною стала передмова до “Критики ...”, яка в стислому вигляді давала формулювання матеріалістичного розуміння історії: “У суспільному виробництві ... люди вступають у певні, необхідні, незалежні від їхньої волі відносини — виробничі відносини, які відповідають певному ступеню розвитку їх матеріальних продуктивних сил. Сукупність цих виробничих відносин становить економічну структуру суспільства, реальний базис, на якому підноситься юридична й політична надбудова, якому відповідають певні форми суспільної сві-

домості. Спосіб виробництва матеріального життя зумовлює соціальний, політичний і духовний процеси життя взагалі. Не свідомість людей визначає їхнє буття, а навпаки, їхнє суспільне буття визначає їхню свідомість. На відомому ступені свого розвитку матеріальні продуктивні сили суспільства приходять у суперечність з існуючими виробничими відносинами, або — що є тільки юридичним виразом останніх — з відносинами власності, всередині яких вони доти розвивалися. Із форм розвитку продуктивних сил ці відносини перетворюються на їхні пута. Тоді настає епоха соціальної революції” [33, т. 13, с. 6—7]. Можна вважати, що ця передмова відображала суть методології К. Маркса.

Предмет дослідження в “Капіталі” — капіталістичний спосіб виробництва й відповідні йому відносини виробництва та обміну. Кінцевою метою проголошувалося відкриття економічного закону руху тодішнього капіталістичного суспільства. Одним з перших питань, які постають у “Капіталі”, є сутність товару, відмінність між споживною й міноювартістю та вартістю взагалі, а також форми вартості. К. Маркс конкретизував своє вчення про подвійний характер праці, що втілена в товарах, розмежовуючи конкретну та абстрактну працю як носіїв відповідно споживної вартості та вартості взагалі. Товар, за К. Марксом, — це продукт праці, який задовольняє людську потребу (споживна вартість) і може обмінюватися на інший товар (мінова вартість). Конкретною називають працю, яку витрачають у певній формі, що створює споживну вартість (хліб, залізо, стіл тощо). Абстрактна праця — це частка сукупної суспільної праці, витрата людської енергії взагалі (м’язів, мозку, нервів тощо) безвідносно до конкретних форм, що формує вартість. Вартість, на думку К. Маркса, не є властивістю речі, це вираження виробничих відносин товаровиробників.

К. Маркс, характеризуючи перший том “Капіталу”, писав: “Найкраще в моїй книзі: 1) наголошений уже в першій главі подвійний характер праці ...; 2) дослідження додаткової вартості незалежно від її особливих форм (прибутку, відсотка, земельної ренти)” [33, т. 31, с. 277]. Революційність економічних поглядів К. Маркса відображає таке твердження: “Перший том містить у собі першу книгу “Процес виробництва капіталу”. Це, безумовно, найстрашніший снаряд, який коли-небудь був пущений у голову буржуа (у тому числі й земельних власників)” і завдав “буржуазії в галузі теорії такий удар, від якого вона ніколи не оговтається” [33, т. 31, с. 354, 453].

В основу системи категорій і законів капіталістичного способу виробництва К. Маркс поклав розвиток суперечностей між споживною вартістю й вартістю, конкретною й абстрактною працею, приватним і суспільним характером праці. Дослідження форм вартості (простої, одиничної, або випадкової; повної, або розгорнутої; загальної та грошової) дало змогу глибше охарактеризувати ціну, виявити причини її кількісної та якісної розбіжності з величиною вартості та показати дію основного закону товарного виробництва — закону вартості — через характеристику функцій грошей.

До функцій грошей К. Маркс відніс такі:

- 1) міра вартості — грошова ціна є виразом внутрішньої вартості товару;
- 2) засіб обігу — гроші є посередником у процесі обміну товарів (Г—Г—Т);
- 3) засіб платежу — за допомогою грошей оплачується придбання товарів;
- 4) засіб утворення скарбів — збереження певного грошового запасу;
- 5) світові гроші — гроші як всезагальний купівельний і платіжний засіб у сфері міжнародних відносин.

Кількість грошей, необхідних для обігу (ГО), К. Маркс визначив так:

$$ГО = \frac{P - K + П - ВП}{Ш},$$

де P — сума цін товарів, що реалізуються; K — сума цін товарів, проданих у кредит (платежі за якими виходять за межі цього періоду); П — сума цін товарів, строки платежу за якими вже настали; ВП — сума взаємопогашуваних безготівкових платежів; Ш — швидкість обігу грошей (середня кількість обертів грошової одиниці).

Останній продукт товарного обігу — гроші — є першою формою прояву капіталу. Кругообіг грошей як капіталу Г—Т—Г', у ході якого здійснюється процес самозростання капітальної вартості, є загальною формулою капіталу, яка безпосередньо проявляється у сфері обігу. Форма руху капіталу Г—Т—Г', на перший погляд, суперечить закону вартості, а обмін виглядає нееквівалентним. Вирішення суперечності загальної формули капіталу на базі закону вартості К. Маркс пов'язує з виникненням робітника, по-перше, вільного як особа і, по-друге, вільного від засобів виробництва й засобів існування, тобто появою товару “робоча сила”. Капіталіст купує на ринку (у сфері обігу) робочу силу — специфічний товар, споживання якого (у сфері

виробництва) дає йому змогу не тільки зберегти, а й збільшити вартість капіталу, виробивши додаткову вартість.

Аналіз додаткової вартості в К. Маркса складається з досліджень абсолютної й відносної додаткової вартості та їх взаємодії. На думку К. Маркса, норма додаткової вартості — це точний вираз ступеня експлуатації робочої сили капіталом. Виробництво абсолютної додаткової вартості ставало дедалі обмеженішим, тому доповнювалось удосконаленими методами експлуатації через зростання продуктивної сили праці. К. Маркс характеризував кооперацію, поділ праці й мануфактуру, машини й велику промисловість як ступені створення матеріально-технічної бази капіталізму та як методи виробництва відносної додаткової вартості.

Абсолютною називається додаткова вартість, яка отримується внаслідок абсолютного подовження робочого дня, а відносною — та, що отримується скороченням необхідного робочого часу та збільшенням додаткового шляхом підвищення продуктивності праці. Капітал, зайнятий у виробництві, К. Маркс поділив на постійний — той, що перетворюється на засоби виробництва й у процесі праці не змінює своєї величини (C — *constant*, постійний), та змінний, що авансується на робочу силу й у процесі виробництва змінює свою вартість, тобто відтворює свій вартісний еквівалент і створює додаткову вартість (V — *variable*, змінний). Формула вартості товару (W) має такий вигляд:

$$W = C + V + M,$$

де M — додаткова вартість.

Норма додаткової вартості — це відношення маси додаткової вартості до змінного капіталу, виражена у відсотках, тобто

$$M' = \frac{M}{V} \cdot 100\%.$$

Головною суперечністю капіталізму визначається суперечність між суспільним характером процесу виробництва та приватнокапіталістичною формою привласнення. У першому томі “Капіталу” К. Маркс проаналізував також сутність і основні форми заробітної плати та перетворення додаткової вартості на капітал. Ірраціональність заробітної плати полягає в тому, що будучи формою оплати лише необхідного робочого часу, вона вважається “ціною праці”, тобто оплатою всього робочого часу. Розглядаючи просте та розширене відтворення, К. Маркс з’ясував, що зростання органічної будови капіталу (у вартісному виразі це відношення постійного капіталу до змінного, тобто

C/V) є причиною створення відносного перенаселення, або промислової резервної армії праці. Він формулює загальний закон капіталістичного нагромадження, який установлює пряму залежність між зростанням суспільного багатства й функціонуючого капіталу, з одного боку, та збільшенням злиденності робітничого класу, поширенням безробіття — з іншого.

Як відомо, буржуазна політична економія розглядала обіг капіталу лише в особливих, конкретних формах торгового чи позичкового капіталу. К. Маркс уперше здійснив спробу розглянути оборот капіталу взагалі без уваги на аналіз його конкретних перетворених форм. Учений поставив перед собою ряд проблем, які були вирішені на базі трудової теорії вартості: роль сфери обігу в самозростанні капіталу, вплив часу обороту на норму додаткової вартості, відтворення й оборот усього суспільного капіталу та реалізація сукупного суспільного продукту. На початку другого тому “Капіталу” К. Маркс дослідив рух індивідуального капіталу, який виражається формулою

$$Г - Т \begin{cases} PC \\ 3B \end{cases} \dots B \dots T' - Г' ,$$

де Г, Г' — грошовий капітал до і після процесу виробництва; Т, Т' — товарний капітал до і після процесу виробництва (відрізняється за матеріальною формою); PC — робоча сила; 3B — засоби виробництва; B — виробництво.

Кругообіг капіталу має три стадії, три функціональні форми: грошову, продуктивну й товарну. Такий підхід дав К. Марксу змогу, з одного боку, подолати метафізичне уявлення класиків про капітал як сукупність засобів виробництва і розглядати його як рух, самозростаючу вартість. З іншого боку, капітал у К. Маркса — суспільне виробниче відношення між двома основними класами — капіталістів і найманих робітників.

Співвідношення між основним і оборотним капіталом, з одного боку, та постійним і змінним — з другого схематично можна подати так:

<i>Постійний капітал</i>	[Вартість будівель, споруд, машин, обладнання, інструментів	<i>Основний капітал</i>
		Вартість сировини, палива, допоміжних матеріалів тощо	
<i>Змінний капітал</i>		Вартість робочої сили	<i>Оборотний капітал</i>

Поділ капіталу на основний і оборотний, за К. Марксом, властивий лише продуктивному капіталу; капітал сфери обігу поділяється

на товарний і грошовий. Досліджуючи поділ капіталу на основний і оборотний, К. Маркс формулює положення про те, що матеріальною основою періодичності економічних криз є масове оновлення основного капіталу.

Для виявлення умов повної реалізації сукупного суспільного продукту К. Маркс висунув певні передумови аналізу, а саме: 1) поділ сукупного суспільного продукту за натуральною формою — на засоби виробництва й предмети споживання, а за вартістю — на $C + V + M$; 2) збіг ціни й вартості; 3) розгляд двокласового суспільства, що складається з буржуазії та пролетаріату; 4) постійна норма додаткової вартості; 5) незмінність органічної будови капіталу та інші. Застосовуючи наукову абстракцію, К. Маркс сформулював умови простого відтворення

$$I(V + M) = II C; \quad I(C + V + M) = IC + II C;$$

$$I(V + M) + II(V + M) = II(C + V + M),$$

які забезпечують рівномірний і пропорційний розвиток двох підрозділів суспільного виробництва. Умови розширеного відтворення такі:

$I(V + M) > II C$ — новостворена вартість I підрозділу більша за постійний капітал II підрозділу;

$I(C + V + M) > IC + II C$ — увесь продукт I підрозділу має забезпечувати збільшення постійного капіталу I й II підрозділів;

$I(V + M) + II(V + M) > II(C + V + M)$ — національний доход, створений в обох підрозділах, споживається не повністю, забезпечуючи нагромадження.

Предметом дослідження третього тому “Капіталу” є процес капіталістичного виробництва в тих формах, у яких він існує в реальному економічному житті та в буденній свідомості самих агентів виробництва. К. Маркс характеризує прибуток як перетворену форму додаткової вартості, яка є вже не результатом експлуатації робочої сили, а породженням усього авансованого капіталу, тобто норма прибутку визначається за формулою

$$P' = \frac{P(M)}{C + V} \cdot 100\%,$$

де P — прибуток, що дорівнює додатковій вартості.

Ціна виробництва (ЦВ), за К. Марксом, — це перетворена форма вартості, що складається з витрат виробництва (K) і середньої норми прибутку (\bar{P}):

$$\text{ЦВ} = K + \bar{P}.$$

Учений показав причини й механізми утворення середньої норми прибутку під впливом міжгалузевої конкуренції, що призводить до відхилення цін від вартості й утворення цін виробництва. Закон тенденції норми прибутку до зниження, сформульований К. Марксом, свідчить, що зростання продуктивної сили праці, сприяючи підвищенню органічної будови капіталу, веде до падіння норми прибутку (але маса прибутку все одно може зростати). К. Маркс зупиняється на факторах, які протидіють цьому закону: підвищенні рівня експлуатації праці, зниженні заробітної плати нижче від вартості робочої сили, здешевленні елементів основного капіталу, відносному перенаселенні, зовнішній торгівлі, збільшенні акціонерного капіталу. К. Маркс розглядав акціонерні товариства як “результат вищого розвитку капіталістичного виробництва, необхідний перехідний пункт до зворотного перетворення капіталу у власність виробників ... у безпосередню суспільну власність” [33, т. 25, с. 480].

Особливе місце в теорії марксизму займає дослідження аграрних відносин (капіталістичної земельної ренти). К. Маркс розрізняв поняття абсолютної та диференціальної (I та II) земельної ренти. Абсолютна рента виникає з монополії приватної власності на землю; її приносять усі земельні ділянки, що здаються в оренду, через нижчу порівняно з промисловістю органічну будову капіталу в сільському господарстві. Диференціальна рента має за основу монополію на землю як об’єкт господарювання (через обмеженість землі ринкова ціна формується не за середніх, а за найгірших умов виробництва). Диференціальна рента I — це різниця між ринковою (на найгірших землях) та індивідуальною ціною виробництва (на інших землях). Вона виникає внаслідок відмінностей у родючості земель і місцезнаходженні ділянок. Диференціальна рента II виникає внаслідок інтенсивного розвитку сільського господарства, послідовних вкладень капіталу в певну ділянку землі, що призводить до зміни економічної родючості землі. Ціну землі (ЦЗ) К. Маркс розглядає як капіталізовану ренту та визначає формулою

$$\text{ЦЗ} = \frac{r}{S} \cdot 100\%,$$

де r — рента; S — норма позичкового відсотка.

Триєдиний формулі класиків, згідно з якою капітал породжує прибуток, земля — земельну ренту, а праця — заробітну плату, К. Маркс протиставив пояснення джерел доходів на основі трудової теорії вартості, відзначаючи, що прибуток, процент і земельна рента є перетвореними формами додаткової вартості.

Центральне місце в четвертому томі “Капіталу” (“Теорії додаткової вартості”) займає вчення Д. Рікардо: перша частина присвячена пошукам джерел додаткової вартості до Д. Рікардо, друга — самому його вченню, третя — розкладу рикардіанства. Поряд з оглядом більш ніж двохсотрічної історії буржуазної політичної економії в ньому подано аналіз багатьох найважливіших теоретичних і методологічних питань науки.

Значення марксистської політекономії важко переоцінити, але не слід розглядати вчення К. Маркса як догму чи керівництво до дії. Потрібно пам'ятати, що К. Маркс основні свої теоретичні дослідження проводив у середині XIX ст., спостерігаючи сучасний йому капіталізм та його антагонізми. Неможливо механічно перенести марксистський аналіз капіталістичної дійсності та його висновки на економічну систему розвинених країн кінця XX ст. Трудова теорія вартості, розгорнуто викладена К. Марксом, — це не єдино можливе й незаперечне пояснення додаткового продукту. Величезний внесок К. Маркса в економічну думку світу не підлягає сумніву, але до його вчення треба ставитися критично, синтезуючи та поєднуючи його з іншими економічними теоріями.

Контрольні запитання та завдання

1. Визначте історичні передумови та ідейні витoki марксизму.
2. У чому полягає суспільно-економічне значення “Маніфесту Комуністичної партії”?
3. Розкрийте сутність діалектичного та історичного матеріалізму.
4. Як К. Маркс модифікує трудову теорію вартості класичної школи?
5. Поясніть терміни “товар”, “двоїстий характер праці”, “робоча сила”, “органічна будова капіталу”, “перетворені форми вартості”.
6. Охарактеризуйте основні функції грошей. Наведіть приклади.
7. Порівняйте економіко-соціальний зміст норми додаткової вартості й норми прибутку.
8. Укажіть умови простого й розширеного відтворення.
9. Розкрийте ідеологічну спрямованість вчення К. Маркса про капітал.
10. Чим зумовлене виникнення абсолютної та диференціальної ренти в сільському господарстві?

Тема 8

Економічні теорії західноєвропейської соціал-демократії

- Виникнення й сутність ревізіонізму
- Європейський соціал-демократичний рух і його представники
- Ліворадикальний напрямок європейської соціал-демократії

Виникнення **ревізіонізму**, батьком якого став *Едуард Бернштейн* (1850—1932), тісно пов'язане зі складними процесами становлення й розвитку монополістичної стадії капіталізму. Хід науково-технічного прогресу за капіталізму, породжуючи різні тенденції, потребував підвищення освітнього й культурного рівня трудящих, диктував необхідність пошуку ефективних форм стимулювання праці. Наприкінці XIX ст. в розвинених країнах Європи з'явилася можливість використання в інтересах пролетаріату громадянських прав і свобод, парламентаризму, преси та ін.

У 1899 р. Е. Бернштейн, ортодоксальний марксист у минулому, опублікував книгу “Проблеми соціалізму та завдання соціал-демократії”, яка була концентрованим виразом усіх поправок до К. Маркса та перегляду його вчення, тобто ревізіонізму. “Подальший розвиток і вдосконалення марксистського вчення, — писав Е. Бернштейн, — має починатися з його критики” [5, с. 46]. Усе, що буржуазні економісти висунули на той час проти марксизму, зібрано ним у чітку систему поглядів, ядром якої був реформізм. Перегляд методологічних засад марксового вчення Е. Бернштейн почав з концепції історичного матеріалізму, в якій бачив недооцінку й заперечення активної ролі практичної діяльності людей. На його думку, усе, чого досягли К. Маркс і Ф. Енгельс, було зроблено не завдяки гегелівській діалектиці, а всупереч їй. Революційному руху Е. Бернштейн протиставив еволюційний розвиток, спрямований на поступовий перехід до нового суспільства.

Ревізію економічної теорії марксизму вчений почав з трудової теорії вартості. Він стверджував, що категорія вартості в К. Маркса втратила будь-яке конкретне значення й перетворилася на розумову конструкцію. Е. Бернштейн висунув теорію “економічної вартості”, що являла собою синтез трудової теорії вартості та вчення про граничну корисність. Двоїстий характер економічної вартості визначається, з одного боку, корисністю (споживною вартістю, потребою), а з дру-

гого — вартістю витрат виробництва (трудовою вартістю). Слід зазначити, що Е. Бернштейн на відміну від своїх прихильників захищав марксизм від спроб ототожнювати погляди К. Маркса та Ф. Лассаля, а також К. Маркса та Д. Рікардо в питаннях заробітної плати. Е. Бернштейн проаналізував фактичне зростання рівня життя значної частини пролетаріату на початку ХХ ст. й передбачав настання “періоду добробуту”, заперечуючи як абсолютне, так і відносне погіршення стану робітників. Факти розвитку акціонерної форми капіталу та збільшення кількості дрібних акціонерів він протиставив марксовому закону капіталістичного нагромадження, стверджуючи, що вони є свідцтвом децентралізації та демократизації капіталу. Ці процеси вели до збільшення кількості власників, зростання добробуту робітничого класу та, як наслідок, до подолання класових конфліктів буржуазного суспільства.

Справедливо відзначаючи тенденцію до виробничої залежності великого та дрібного бізнесу, Е. Бернштейн стверджував, що велике виробництво не тільки не розорує дрібне й середнє, а й само може процвітати тільки разом з ними. Можливість подолання анархії виробництва він пов’язував зі створенням трестів і картелів, широким застосуванням кредитної системи, удосконаленням систем зв’язку та інформації, розширенням світового ринку. Імперіалізм учений трактував як вступ до нової соціальної фази, для якої характерне мирне, поступове переростання капіталізму в соціалізм. Е. Бернштейн стверджував, що як форма історичного розвитку в умовах культурного суспільства революція неефективна й безплідна. Він протиставив їй реформаторську діяльність у рамках капіталізму. Метою соціал-демократичного руху було проголошено визволення профспілок і кооперації від усіх законодавчих обмежень, захист праці, соціальне законодавство та обмеження прав щодо розпорядження капіталістичною власністю. Перехід до соціалізму Е. Бернштейн розглядав як широкий розвиток виробничих і споживчих товариств. Останні повинні були зменшити прибутки торгового капіталу, а профспілки — прибутки промисловців.

Стосовно проблеми шляхів переходу до соціалістичного суспільства теоретики соціал-демократії розділилися на ревізіоністів і ортодоксів, тобто прихильників К. Маркса та Ф. Енгельса. Серед ортодоксів у західноєвропейській соціал-демократії кінця ХІХ — початку ХХ ст. слід виокремити *Карла Каутського* (1854—1938). Його теоретичні погляди мали складну еволюцію. На початку своєї діяльності він перебував під впливом мальтузіанства, лассальянства, а такі його

праці, як “Економічне вчення Карла Маркса” (1886) та “Аграрне питання” (1899), були значним внеском у захист і розвиток теорії марксизму. У 1899 р. К. Каутський виступив проти ревізіонізму з книгою “Бернштейн і соціал-демократична програма. Антикритика”, проте він не підтримував марксистів у питанні перетворення суспільства. К. Каутський передбачав і обґрунтовував епоху соціальних революцій, однак завоювання влади він сприймав як досягнення парламентської більшості.

З початку Першої світової війни К. Каутський став лідером центрizmu в міжнародному масштабі, солідаризувавшись із гаслом “громадянського миру” під час війни й засуджуючи будь-які думки про соціалістичну революцію та практичні революційні дії. Дослідження імперіалізму він почав з невідповідності в розвитку промисловості й сільського господарства, відставання останнього, яке спонукало промислово розвинені країни ставати на шлях підкорення й захоплення відсталих аграрних країн для перетворення їх на джерело сировини для своєї промисловості та ринок збуту своєї продукції. Імперіалізм, на думку К. Каутського, — це колоніальна політика великих держав, які прагнуть монополізувати частину світового ринку шляхом завоювання аграрних країн. Він аналізував промисловий капітал і вивезення товарів, хоча вже помітними були тенденції панування фінансового капіталу та вивезення капіталу. К. Каутський стверджував, що подолати імперіалістичну політику можна методами вільної торгівлі й мирної демократії, залишаючись у рамках капіталістичного ладу. Логічним завершенням ідей К. Каутського стала його теорія “ультраімперіалізму” — фази розвитку капіталізму, коли політика монополій пошириться й на зовнішню політику, а міжнародний союз імперіалістичних держав і спільна експлуатація світу інтернаціональним фінансовим капіталом усуне суперництво національних капіталів. Досвід світового розвитку ХІХ—ХХ ст. показав, що прагнення до поділу збуту, сфер впливу, колоній спричинило такі міжімперіалістичні конфлікти, які виключали можливість “ультраімперіалізму” як гармонійного союзу держав.

У ранніх працях теоретика австрійської та німецької соціал-демократії *Рудольфа Гільфердинга* (1877—1941) переважала критика представників історичної та суб’єктивної школи буржуазної політекономії, захист економічної теорії та методу К. Маркса. У нього був цікавий погляд на предмет економічної науки. На його думку, об’єктом політекономічного аналізу можуть бути лише стихійно діючі законо-

мірності товарно-капіталістичного господарства, тому з переходом до соціалізму (який у той час ототожнювався марксистами з ліквідацією товарного виробництва) та встановленням свідомого суспільного регулювання економічних відносин зникає сам предмет політичної економії як науки.

Книга Р. Гільфердінга “Фінансовий капітал” (1910) — найбільш суттєве досягнення західноєвропейської соціал-демократичної думки з питань імперіалізму. У ній зібрано й теоретично узагальнено великий фактичний матеріал, що відображає зміни в економіці й політиці капіталізму кінця XIX — початку XX ст. Р. Гільфердінг проаналізував якісно нові явища: розвиток капіталістичного кредиту, збільшення кількості акціонерних товариств, утворення фіктивного капіталу, діяльність фондової біржі, механізм біржової спекуляції, концентрацію капіталу, фінансовий капітал та його вплив на внутрішню й зовнішню політику імперіалізму. Сутність фінансового капіталу була зведена до панування банківського капіталу над промисловістю, що дало Р. Гільфердінгу змогу зробити висновок про можливість перебудови капіталізму шляхом “соціалізації” сфери обігу: “захоплення шести великих берлінських банків уже в теперішній час було б рівнослільне захопленню найважливіших сфер великої промисловості” [14, с. 569]. Р. Гільфердінг наголошував також на можливості створення єдиного картелю, який забезпечив би безкризовий розвиток економіки. Таким чином, він був прихильником теорії “організованого капіталізму”.

Погляди *лівого крила західноєвропейської соціал-демократії* відображені у творах *Рози Люксембург* (1871—1919) і *Карла Лібкнехта* (1871—1919), які під впливом подій жовтневого перевороту в Росії відійшли від соціал-шовіністів і центристів та разом з більшовиками утворили ядро нового Комуністичного Інтернаціоналу. Р. Люксембург пропагувала економічне вчення К. Маркса та критикувала бернштейніанство за спробу вдосконалити капіталізм. Вона розвинула тезу про історичну приреченість імперіалізму та зробила висновок про необхідність його революційного, насильницького повалення. Економічні витoki імперіалізму вона вбачала в особливостях розширеного відтворення: капіталісти можуть забезпечити реалізацію додаткової вартості лише частково, за рахунок особистого споживання, тому необхідно, щоб існували некапіталістичні виробники та споживачі як усередині власної держави, так і у відсталих країнах. Імперіалізм ототожнювався з політичним виразом процесу нагромадження

капіталу в його конкурентній боротьбі за залишки некапіталістичного світового середовища.

Р. Люксембург стверджувала, що політична економія перестане існувати з того моменту, як анархічне капіталістичне господарство буде змінене на планомірний, організований і керований господарський устрій. Водночас вона відзначала своєрідність умов проведення соціалістичної революції в Росії та неможливість її повторення в розвиненіших капіталістичних країнах.

К. Лібкнехт довів, що переплетіння інтересів найбільших промислових і банківських капіталістів виходять далеко за національні рамки. Його заслугою став аналіз союзу монополістичних об'єднань з державним апаратом і воєнної загрози імперіалістичних задумів. Імперіалізм К. Лібкнехт визначав як явище надбудовного характеру, певний вид політики.

Як бачимо, більша частина представників соціал-демократичного руху не сприйняла жовтневої революції в Росії, диктатури пролетаріату, партії нового типу та ін. У 20-ті роки ХХ ст. західна соціал-демократія перетворилася на відкрито реформістський рух, спрямований на співробітництво праці й капіталу, з чіткою антифашистською спрямованістю. З кінця 50-х років соціал-демократія повністю ввійшла в капіталістичну систему, із партії робітничого класу стала національним загальнополітичним, загальноекономічним ученням. Ідеалом сучасної соціал-демократії є політична стабільність і соціальна рівність, які досягаються шляхом індикативного планування, соціального регулювання, самоуправління, демократизації виробництва й суспільства в цілому, плюралізму світоглядних концепцій.

Контрольні запитання та завдання

1. Визначте роль і місце Е. Бернштейна в західноєвропейській соціал-демократії.
2. Що таке ревізіонізм? У чому його ідеологічне призначення?
3. Порівняйте економічні погляди К. Каутського та Р. Гільфердінга.
4. Сформулюйте суть теорій “ультраімперіалізму” та “організованого капіталізму”.
5. Розкрийте специфіку поглядів лівого крила західноєвропейської соціал-демократії.

Тема 9

Розвиток економічної думки в Росії та Україні наприкінці XIX — на початку XX ст.

- *Легальний марксизм і народництво: ідейне протистояння*
- *Пропаганда марксового вчення: М. Зібер і Г. Плеханов*
- *Економічні погляди М. Туган-Барановського*
- *Економіко-математичні концепції В. Дмитрієва та Є. Слуцького*

Розвиток політичної економії в пореформений період відбувався в умовах, коли феодална формація в Росії та Україні поступалася місцем капіталістичному ладу. Цим пояснюється антикріпосницька спрямованість економічної думки, що спиралася на деякі положення класичної школи, теорії К. Маркса та інших шкіл політекономії. **Легальний марксизм** виник як ідеологія російської та української ліберальної буржуазії й був відображенням специфічного становища цього класу наприкінці XIX ст. У боротьбі з народниками він керувався положеннями історичного матеріалізму, передусім висновками про історичну прогресивність капіталістичного ладу, але не сприймав революційного змісту марксизму. Аргументація легальних марксистів *Петра Струве* (1870—1944), *Михайла Туган-Барановського* (1865—1919), *Сергія Булгакова* (1871—1944) ґрунтувалася на вивченні сучасної їм економічної дійсності, реальних процесів капіталістичного розвитку.

Критиці доктрини народництва була присвячена книга П. Струве “Критичні зауваження до питання про економічний розвиток Росії” (1894), у якій він торкався питань природи та ролі держави, характеру переходу від капіталізму до соціалізму, проблем реалізації суспільного продукту. П. Струве намагався відірвати економічну систему К. Маркса від його революційних висновків, стверджуючи, що можна бути марксистом, але не бути соціалістом і революціонером. Він не без підстав наголошував свій пріоритет перед ревізіонізмом і бернштейніанством у критиці К. Маркса, особливо в питанні суперечності між першим і третім томами “Капіталу”. У 1900 р. П. Струве виступив зі статтею “Головна антиномія трудової теорії вартості”, у якій було піддано ревізії теорію додаткової вартості К. Маркса та зроблено спробу відірвати її від теорії вартості.

М. Туган-Барановський також займався дослідженнями нового, капіталістичного виробництва й ринку. Свідченням цього є його твори “Промислові кризи в сучасній Англії” (1894) та “Російська фабрика в минулому й нині” (1899), де зібрано колосальний фактичний матеріал, викладено історію промислового розвитку Росії та Англії.

Ідейним виразом інтересів селянства, дрібних виробників, їх зростаючого протесту як проти залишків кріпосництва, так і проти молодого капіталізму стало *народництво* (70—90-ті роки XIX ст.). Народники виступили з критикою капіталізму, оцінюючи його як регрес в економічному житті Росії, і протиставили йому особливий самобутній шлях країни до соціалізму через устрій общинного селянства й кустарів. У загальній теорії народництва розрізняють дві течії: революційну (70-ті роки) і ліберальну (80—90-ті роки), які являли собою процес еволюції цього напрямку економічної думки. Революційні народники прагнули підняти трудові маси селянства на боротьбу з царизмом і поміщицьким землеволодінням. Вони йшли в народ “бунтувати” його, переконані в можливості селянської соціалістичної революції, яка відкріє шлях до некапіталістичного розвитку на базі самобутньої общинної організації селянського життя. Народники вважали, що капіталізм руйнує потенційну базу соціалізму — общину. Це була концепція “селянського соціалізму”, яка своїм корінням визнавала ідеї “общинного соціалізму” О. Герцена (40-ві роки XIX ст.). Головні течії революційного народництва мали певні відмінності, але зберігали єдність з основних питань. Їх очолювали *Петро Лавров* (1823—1900), *Михайло Бакунін* (1814—1876), *Петро Ткачов* (1844—1885).

Ліберальні народники, що групувалися навколо журналу “Російське багатство”, відмовилися від орієнтації на радикальне усунення залишків кріпосництва шляхом “селянської соціалістичної революції” й перетворилися на дрібнобуржуазних реформістів. Вони виступили з програмою “дрібних справ”, вимагаючи розширення селянського землеволодіння, упорядкування орендних відносин, забезпечення селян позичками для розвитку їхнього господарства, створення мережі ощадних кас і сховищ на селі. *Василь Воронцов* (1847—1918), *Микола Даніельсон* (1844—1918), *Микола Михайловський* (1842—1904) та інші ліберальні народники порушували питання про перспективу капіталістичного шляху розвитку й говорили про “штучність” російського капіталізму, його незначні позиції в економіці країни, про панування небуржуазного “народного виробництва”, представленого

общинним селянством і кустарними промислами. Вирішальну роль в обґрунтуванні ідейної безпідставності народництва відіграли праці Г. Плеханова про утвердження капіталізму в Росії наприкінці XIX ст.

Ідеї марксизму та твори його основоположників істотно впливали на суспільно-економічну думку Росії та України. Одним з перших коментаторів і пропагандистів першого тому “Капіталу” був *Микола Зібер* (1844—1888), який відіграв важливу роль у розвитку економічної теорії в Україні. Коло його наукових інтересів було досить широким: від аналізу економічного стану країни до теорії класичної школи та досліджень ранніх стадій розвитку суспільства. Предмет політекономії М. Зібер визначав як систему виробничих відносин, що досліджуються за допомогою методу наукової абстракції на основі пізнання економічних законів. Він займався питаннями трудової теорії вартості, заперечуючи визначення вартості товару витратами на його виробництво та не погоджуючись з визначенням вартості як співвідношення попиту й пропозиції. М. Зібер обстоював теорію чистого доходу Д. Рікардо та теорію додаткової вартості К. Маркса, неодноразово наголошуючи, що дослідження автора “Капіталу” є логічним продовженням і завершенням класичної англійської політекономії. М. Зібер мав власний погляд на перспективу розвитку капіталізму. Він не поділяв думку про існування історичної тенденції нагромадження капіталу, сформульованої К. Марксом. На його думку, нагромадження капіталу, його концентрація й централізація закладають основи переходу до нової суспільної системи.

У середині 70-х років XIX ст. почалася революційна діяльність *Георгія Плеханова* (1856—1918) — першого російського марксиста. Його погляди мали складну теоретичну еволюцію — спочатку він поділяв ідеї революційного народництва, потім сприйняв марксову теорію і розповсюджував її, а з 1903 р. носив на собі клеймо “меншовика”, не поділяючи більшовицьких методів та ідеології. Г. Плеханов приділив велику увагу критиці народницьких концепцій, стверджуючи, що зростання капіталізму в Росії на базі внутрішнього ринку — незаперечний факт, а некапіталістичний шлях еволюції неможливий. Водночас Г. Плеханов активно виступав проти ревізіонізму: бернштейніанства, легального марксизму, історичного напрямку, повністю поділяючи марксистську ідею революційного перетворення світу. Самостійно Г. Плеханов не займався розробкою економічної теорії, хоча іноді й висловлював досить цікаві думки з деяких питань політичної економії. Наприклад, конкретизуючи предмет політекономії,

учений розрізняв власне виробничі відносини (соціально-економічні) і відносини, що визначають організацію продуктивних сил (організаційно-економічні). У марксистський період своєї діяльності (1883—1903) Г. Плеханов відіграв визначну роль у пропаганді та розповсюдженні революційної теорії К. Маркса в Росії, її захисті, в ідейній боротьбі з народниками й ревізіоністами.

На початку ХХ ст. лідери легального марксизму відкрито стали пропагувати ідеї буржуазного лібералізму, підтримуючи ряд демократичних вимог і деякі елементи економічного вчення марксизму. Постійно віддаляючись від політичної та ідеологічної позиції марксизму, вони прагнули подати науковий аналіз економічної дійсності з іншого погляду. У теорії вартості поступово стала панівною суб'єктивно-психологічна школа, у питаннях розподілу — так звана соціально-економічна теорія, у теорії економічних циклів і криз — концепція економічної кон'юнктури.

Усі ці проблеми знайшли найбільш яскраве відображення у творах М. Туган-Барановського, ученого зі світовим ім'ям, громадського й державного діяча України, міністра фінансів за часів Центральної Ради. Спираючись на теоретичні настанови А. Сміта й Д. Рікардо, теорію К. Маркса, досягнення інших шкіл політекономії, він першим серед українських економістів виступив за об'єднання трудової теорії вартості з теорією граничної корисності. Ще в 1890 р. М. Туган-Барановський писав, що вчення про граничну корисність благ не тільки не заперечує теорії Д. Рікардо й К. Маркса, а навпаки, у правильному розумінні підтверджує її. Стверджуючи, що теорія граничної корисності лише суб'єктивна, а трудова теорія лише об'єктивна, він робив висновок про їх взаємодоповнюваність. Пізніше він обґрунтував закон, згідно з яким граничні корисності вільно відтворюваних господарських благ пропорційні їх трудовим вартостям. Ця політекономічна формула стала основою багатьох досліджень російських, українських, а потім радянських економістів-математиків; її сприйняли й зарубіжні вчені. Цей факт ще раз підтверджує, що в економічній теорії мають право на існування всі концепції та погляди, неприпустимим є упереджений підхід до досліджуваних явищ.

В основі господарства (у тому числі й соціалістичного), на думку М. Туган-Барановського, лежать потреби та інтереси людини. Обґрунтування необхідності переходу до соціалізму вчений здійснив у двох аспектах: етично-правовому й матеріалістичному. Ідея верховної цінності людської особистості та права на свободу поєднується в нього з

думкою про необхідність встановлення “господарської системи найвищої продуктивності” — соціалістичної. Мета соціалістичного суспільства також сформульована вченим двоїсто: “З одного боку, воно повинно прагнути до найбільш повного задоволення всіх суспільних потреб; з іншого боку, воно повинно найбільш повно забезпечувати свободу кожного” [53, с. 95]. Для вирішення першого завдання потрібен централізм на основі планомірності, другого — максимальний демократизм виробничого процесу та контроль над ним з боку безпосередніх виробників. Трансформацію насильницького колективістського начала у більш вільне начало кооперації, передусім у сільському господарстві, М. Туган-Барановський трактував як тенденцію до еволюційного розвитку соціалізму (це питання висвітлено в розділі “Про кооперативний ідеал” книги “Соціальні основи кооперації” (1918)).

Великий вплив на сучасну політекономію справила теорія економічних циклів і криз М. Туган-Барановського, яка стала панівною на початку ХХ ст. в Росії. Автор її вважав, що ні класична школа А. Сміта й Д. Рікардо, ні концепція С. Сімонді не розкривають справжніх причин криз. Він звернув увагу на тісний зв'язок між зміною цін на засоби виробництва та рухом процесу нагромадження грошового капіталу, який іде або на збільшення інвестицій, або на утворення фонду заощаджень. Цими ідеями М. Туган-Барановський передбачив сучасну інвестиційну теорію циклу, центром якої є ідея “заощадження — інвестиції” як головна пружина циклічних коливань. Не погоджуючись із популярною теорією недоспоживання, М. Туган-Барановський виходив з того, що недостатній споживчий попит може компенсуватися розширенням інвестиційного (виробничого) попиту. Інвестиційні можливості зменшуються внаслідок обмеженості банківських ресурсів, установлення не вигідних умов застосування позичкового капіталу, а головне — диспропорційності розподілу вільних коштів між сферами економіки. Останнє є вирішальним чинником циклічних коливань і появи економічних криз.

Шляхом поєднання трудової теорії вартості й теорії граничної корисності пішли видатні економісти-математики: *Володимир Дмитрієв* (1868—1913), *Євген Слуцький* (1880—1948) та інші. У своїй головній праці “Економічні нариси” (1904) В. Дмитрієв запропонував економіко-математичні моделі цін, побудовані на синтезі теорії граничної корисності й теорії витрат виробництва на трудовій основі. Він виходив з того, що під час визначення рівня товарної ціни необхідно враховувати умови як виробництва товару, так і його споживання в

замкненому виробничо-технологічному та споживчому комплексі. Аналізуючи рівні й динаміку цін, він використовував два визначення ціни: 1) ціну можна розкласти на загальну суму заробітної плати, прибутку та ренти по всьому комплексу виробництва та споживання товарів як споживчого, так і виробничого призначення; 2) ціну можна виразити загальною сумою повних витрат праці як первинного фактора виробництва.

Згідно з першим визначенням (через суму доходів) ціна товару

$$Y_A = N_A b y_b + P_A + R_A,$$

де $N_A b y_b$ — заробітна плата робітників, що працюють N_A днів на виробництві товару A та знарядь і сировини, спожитих у цьому виробництві, y_b — ціна спожитого продукту b ; b — кількість продуктів, спожитих робітником; P_A — прибуток, отриманий у цьому виробництві та у виробництві знарядь і сировини для нього; R_A — рента, отримана в цьому виробництві та у виробництві знарядь і сировини для нього.

Ціна через трудові витрати виражається так:

$$Y_A = \sum k_{jA} X_j + t_A,$$

де k_{jA} — технологічні коефіцієнти витрат; X_j — кількість витраченої на виробництво товару A продукції виду j , визначена через витрати праці; t_A — поточні (прямі) витрати у виробництві товару A .

Є. Слуцький, видатний український економіст-математик, ґрунтовно проаналізував функції корисності як певної системи надання переваг. Він започаткував теорію поведінки споживача в разі зміни його доходів і товарних цін завдяки аналізу споживчого попиту. У світовій економічній думці Є. Слуцького визнано одним з родоначальників праксеології — науки про принципи раціональної діяльності людей та її використання в економічних дослідженнях. Він намагався зняти з функції корисності її психологічну оболонку та подати її як об'єктивну математичну характеристику надання споживачем переваг за певних економічних обставин. Функція корисності, за Є. Слуцьким, має такий вигляд:

$$U = f(x_1, x_2, \dots, x_n),$$

де U — сукупна корисність набору благ x_1, x_2, \dots, x_n ; n — кількість благ у наборі.

Сукупний доход розподіляється так:

$$S = p_1 x_1 + p_2 x_2 + \dots + p_n x_n,$$

де p_1, p_2, \dots, p_n — ціна благ, що купуються; x_1, x_2, \dots, x_n — кількість благ.

У подальшому аналізі Є. Слуцький визначає похідну цієї функції через коефіцієнти еластичності попиту в разі зміни цін і доходу, встановлює порівняльні корисності різних благ. Рівновага бюджету споживача існує тоді, коли функція корисності максимальна. Отримані Є. Слуцьким результати дають можливість моделювати попит споживача.

Наведений аналіз економічних поглядів російських і українських учених кінця ХІХ — початку ХХ ст. ознайомлює лише з невеликою кількістю економічних концепцій — від ідеалізації дрібнотоварного укладу й заперечення прогресивності капіталізму (народництво) до інвестиційної теорії циклічних коливань, від обґрунтування переваг кооперативного руху й соціалізму (М. Туган-Барановський) до економіко-математичних моделей ціни й корисності, що стали надбанням сучасної мікроекономічної теорії (В. Дмитрієв, Є. Слуцький). Ця епоха знаменує найвищий злет економічної думки на теренах Російської імперії, частиною якої була й Україна, період повної інтегрованості проблем і методології економічних досліджень з кращими здобутками світової економічної науки.

Контрольні запитання та завдання

1. Порівняйте економічні погляди “легального марксизму” та народництва.
2. У чому полягають відмінності позицій революційного та ліберального народництва?
3. Чи справедливим є визначення “пропагандисти марксизму” щодо М. Зібера та Г. Плеханова?
4. Поясніть основні економічні ідеї М. Туган-Барановського.
5. Поясніть, чи правомірно відносити В. Дмитрієва та Є. Слуцького: до математичної школи політекономії; до маржиналістського напрямку.
6. Доведіть правильність двоїстого визначення ціни В. Дмитрієвим.
7. Що таке праксеологія?

Тема 10

Нова історична школа та соціальний напрямок у Німеччині

- Умови виникнення та методологія нової історичної школи
- Консервативне та ліберальне крило катедер-соціалізму
- Соціальний напрямок у політичній економії

Розвиток капіталізму в Німеччині отримав новий поштовх через воєнну перемогу Пруссії над Францією та об'єднання німецьких земель у 1871 р. У країні народжувався робітничий рух, збільшувався вплив соціал-демократичної партії. Разом з тим німецький капіталізм був досить відсталим, існували феодальні й патріархальні відносини, капіталістичні відносини в сільському господарстві розвивалися пруським (поміщицьким) шляхом. Під впливом усіх цих суперечностей у 70-х роках XIX ст. сформувалася **нова історична школа** в особі *Густава Шмоллера* (1838—1917), *Карла Бюхера* (1847—1930) та *Луїо Brentano* (1844—1931). Вони виступили передусім проти марксизму, революційного руху на відміну від старої історичної школи, яка апелювала до класичної політекономії та утопічного соціалізму. Метою старої історичної школи була боротьба проти буржуазно-демократичної революції в Німеччині, то метою молоді — боротьба проти робітничого класу. Перша виникла в умовах роздробленої Німеччини, виступала за об'єднання земель і була пов'язана з розвитком виробництва; друга визріла в умовах об'єднаної Німеччини й вивчала переважно сферу обігу. Незважаючи на певні розбіжності в поглядах, існують деякі спільні риси старої та молоді історичних шкіл:

- спроба періодизації економічного розвитку з точки зору функціонування всієї системи народного господарства, а не на основі поділу праці;
- дотримання принципу історизму;
- використання емпіричного аналізу матеріалу;
- дискредитація класичної школи, теорії марксизму, маржиналізму, абстрактного методу пізнання.

У публікаціях нової історичної школи не розглядалися теоретичні проблеми капіталізму — вартості, додаткової вартості, капіталу, нагромадження; заперечувалася ідея економічного закону. Г. Шмоллер, наприклад, стверджував, що економічна наука перебуває на стадії емпі-

рії, “дослідного вивчення фактів” і лише після багатьох років такого функціонування, у міру нагромадження матеріалу може настати “епоха вищого раціонального пояснення дослідних даних”. Л. Brentano наголошував на вторинному значенні загальної, теоретичної економії, протиставляючи їй завдання безпосереднього споглядання економічних явищ. Таке проповідування емпіризму в 1888 р. піддав критиці Ф. Енгельс, який писав, що Л. Brentano “проголошує: загальна, або теоретична, політична економія нічого не варта; вся сила лежить у спеціальній, або практичній, політичній економії. Як і в природознавстві, ми повинні обмежуватись описуванням фактів; такі дослідження безкінечно вищі й цінніші, ніж усі апіорні висновки” [33, т. 37, с. 93]. Г. Шмоллер з цього приводу дозволяв собі досить категоричні вислови на адресу А. Сміта, який, на його думку, “споглядав господарське життя в дрібницях”, а також К. Маркса як типового “спекулятивного книжного вченого, без знання світу й людини”. Сутність методу історизму становить вивчення локального господарського розвитку Німеччини, історичний розгляд економіки міст, торгових гільдій, ремісничих цехів і окремих підприємств, ігнорування теоретичного аналізу великих суспільно-економічних проблем. По суті, політична економія зводилася представниками молодшої історичної школи до історії народного господарства (передусім німецького). Слід зазначити, що представники цієї школи зібрали й нагромадили величезний фактичний матеріал, який, на жаль, не був належним чином теоретично опрацьований і залишився лише констатацією фактів.

Дослідник історії народного господарства К. Бюхер поділяв економічну історію на три стадії: домашнє господарство (без обміну); господарство міст, пов'язане з роботою ремісників на замовлення чи на найближчий ринок; народнє господарство, де сформовано загальнонаціональний ринок з багатьма посередниками обміну. Періодизація К. Бюхера була витримана в дусі мінової концепції, яка абсолютизувала сферу обміну та ігнорувала сферу виробництва.

У 1872 р. в Ейзенаху було створено “Союз соціальної політики”, програму якого називали “*катедер-соціалізм*” (соціалізм на кафедрі). Ця програма передбачала запровадження обов'язкової початкової освіти, державнє регулювання праці дітей і жінок, страхування робітників, установа пенсій, організацію споживчої й житлової кооперації робітників, тобто все те, що має назву “буржуазний реформізм”. Катедер-соціалісти завжди наголошували, що їхні пропозиції не заперечують приватної власності на засоби виробництва, землю й

капітал. Праве, *консервативне крило* “Союзу соціальної політики”, очолюване Г. Шмоллером, робило наголос на “священних традиціях німецької нації”, “законному монархізмі” й необхідності в такому уряді, який здатний перешкодити будь-яким проявам “класового егоїзму та класових зловживань”. Щодо робітничого питання консерватори рекомендували боротись як проти радикальної соціал-демократії, так і проти тих буржуазних економістів, які негативно ставилися до державного втручання в господарське життя. Визнаючи необхідність соціальних реформ уряду, консерватори все-таки виступали проти регламентації робочого дня та широкого профспілкового руху.

У рамках катедер-соціалізму існувало ще одне угруповання — *ліберальне крило* на чолі з Л. Brentано. На відміну від консерваторів ліберали вважали головним чинником класового миру не “освічений монархізм”, а активну діяльність профспілок. Л. Brentано пропонував перенести досвід британського тред-юніонізму на німецький ґрунт. На думку Л. Brentано, робітник має для продажу лише свою працю, яку майже завжди продає підприємцю на невідгідних умовах. Він стверджував, що умови купівлі-продажу праці різко змінюються, якщо окремих робітників займають добре організовані профспілки. Ф. Енгельс, полемізуючи з Л. Brentано, зазначав, що справжній вплив профспілок як протидіючої капіталістам чинника обмежується періодами середньої й високої кон’юнктури, а в періоди застою та кризи вони фактично бездіяльні. Л. Brentано, апелюючи до марксизму, проголошував картелі та профспілки могутнім засобом планомірного регулювання й усунення криз і безробіття за капіталізму.

Таким чином, ідейна спадщина нової історичної школи була досить різноманітною. До нашого часу дійшли положення про виключний національний характер і культ держави, які є вирішальними елементами економіки Німеччини. Нова історична школа не внесла майже нічого нового в економічну теорію, бо займалася переважно проблемами історії народного господарства; вона не мала власного категоріального апарату й користувалася категоріями, запозиченими з різних теорій. Група Г. Шмоллера була виразником ідей монархізму, “сильної руки” держави в економіці, націоналізму та консерватизму, які спричинили появу економічних програм правого штибу, зокрема фашистських. Напрямок Л. Brentано, який пропагував класовий мир, став близький більш пізнім реформістським течіям, таким як соціальна школа та інституціоналізм.

Соціальний напрямок виник у Німеччині в період переходу до монополістичної стадії капіталізму, під час посилення ролі держави, корпорацій та інститутів в управлінні економікою. Метою соціальної школи було відображення в економічній теорії соціальної мотивації й соціальної обумовленості поведінки агентів виробництва. Продовжуючи ідеї нової історичної школи, вона розглядала етичні та правові норми суспільства як вирішальний чинник економічного життя, але прагнула побудувати саме економічну теорію, а не збирати фактичний матеріал. Засновниками соціальної школи були *Рудольф Штаммлер* (1856—1938), *Р. Штольцман*, *А. Амонн*, які трактували соціальні явища як правові або етичні, що передбачають свідоме цілепокладання. Вони стверджували, що суспільне життя регулюється правовими й етичними нормами. Лише останні встановлюють певні зв'язки між людьми й тільки вони мають стати предметом економічної науки. Об'єктом свого дослідження представники цієї школи обрали правове регулювання обміну між товаровиробниками, розглядаючи сферу виробництва лише як технічний, технологічний процес. Методологія соціальної школи є відображенням неокантіанства в політичній економії, коли “чисті цілі пізнання” мало пов'язані з економічною реальністю.

Соціальна школа не була єдиною ідейно й методологічно, маючи в собі кілька груп і напрямків. Поряд з течією, очолюваною *Р. Штаммлером* і *Р. Штольцманом*, яка дістала назву соціально-правового чи соціально-етичного напрямку, до соціальної школи належать теорія “ліберального соціалізму” *Ф. Оппенгеймера* та теорія “універсалізму” *Отмара Шпанна* (1878—1950). Різні течії всередині соціальної школи по-різному розуміли зміст самого “соціального підходу”. Такий підхід для *Ф. Оппенгеймера* означав аналіз соціальних умов, що призвели до виникнення монополій, відходу суспільства від природного стану, який ототожнювався вченим з простим товарним виробництвом. Метою суспільства *Ф. Оппенгеймер* вважав повернення до простого товарного виробництва, яке він називав “ліберальним соціалізмом”, на базі приватної власності й обміну.

О. Шпанн був представником правого крила соціальної школи. Соціальний підхід для нього — це обґрунтування примату цілого над частиною, держави — над великими корпораціями, останніх — над дрібними об'єднаннями й окремими капіталістами, капіталістичних підприємств — над робітниками. Такою була ідеальна система “універсалізму” *О. Шпанна*, де держава й корпорації панують над індивідом. На його думку, суто ринкового господарства ніколи не існувало;

завжди поряд з регулюванням через обмін існувало регулювання держави. “Універсалізм”, що прийде на зміну капіталізму, буде реставрацією середньовічних відносин на новій технічній основі, а втручання держави торкатиметься не тільки загальних умов виробництва, а й самого виробничого процесу. У теорії вартості О. Шпанн дотримувався одного з різновидів теорії граничної корисності, причому корисність блага він визначав тим, наскільки воно сприяє досягненню мети, сформульованої державою й корпораціями (“національної мети”).

Теоретичний доробок соціальної школи, що враховувала соціальні суперечності капіталістичного суспільства й намагалася позбутися їх, охоплює низку цікавих теорій і концепцій. Методологія й традиції соціальної школи вплинули на подальший розвиток економічної теорії і дали початок інституціональному напрямку, соціальному напрямку у Франції, неолібералізму в Німеччині, а також фашистським економічним теоріям.

Контрольні запитання та завдання

1. Сформулюйте основні методологічні принципи нової історичної школи. У чому її відмінність від економістів-істориків 40-х років XIX ст.?
2. Розкрийте сутність катедер-соціалізму.
3. Порівняйте погляди ліберального й консервативного крила катедер-соціалізму.
4. У чому полягає розбіжність між соціальним напрямком і новою історичною школою?
5. Поясніть значення “соціального підходу” в економічній науці.
6. У чому суть теорії “універсалізму”?

Тема 11

Виникнення і розвиток маржиналізму

- *Історичні умови виникнення маржиналізму та його методологія*
- *Австрійська школа маржиналізму: основна проблематика досліджень*
- *Кембриджська школа маржиналізму та поява неокласичного аналізу*
- *Американська школа маржиналізму й теорія граничної продуктивності*
- *Математична школа економічної науки*
- *Лозаннська школа маржиналізму: пошуки загальної рівноваги*

Маржиналізм (від *marginal* — граничний), відомий під назвою теорій граничної корисності та граничної продуктивності, перетворився на самостійну течію буржуазної політекономії в другій половині XIX ст. Виникнення маржиналізму зумовлювалось передусім об'єктивними чинниками: поглибленням поділу праці, розширенням капіталістичного ринку, зростанням взаємозалежності та конкурентної боротьби між економічними суб'єктами. Головна функція підприємця була пов'язана з вибором правильного рішення щодо розміру ресурсів і продаж, рівня ринкових цін. Теорії маржиналізму стали формою відображення первинних економічних потреб і прагнень приватних підприємців. Крім того, нова течія виконувала й ідеологічну функцію, протиставляючи свої концепції марксизму й виступаючи проти трудової теорії вартості. Для маржиналізму характерна **нова методологія**, основними ознаками є такі:

- 1) психологізація економічного аналізу — участь індивіда в економічних процесах зумовлюється психологічними, суб'єктивними чинниками й оцінками;
- 2) суб'єктивно-ідеалістичний підхід — погляд на систему вільного підприємництва з боку ізольованого господарюючого суб'єкта;
- 3) принцип раціональної поведінки людини на основі власних, суб'єктивних уявлень;
- 4) позаісторичний підхід — предмет дослідження однаковий і вічний для будь-яких суспільств (раціональний розподіл обмежених ресурсів);

- 5) примат обміну та споживання над виробництвом — корисність блага може оцінити лише споживач;
- 6) принцип рідкісності — обмеженість пропозиції того чи іншого блага, унаслідок чого ціна потрапляє в повну залежність від попиту, пов'язаного з суб'єктивними оцінками;
- 7) оперування граничними величинами — граничною корисністю, граничною продуктивністю;
- 8) ідеологічна нейтральність економічного аналізу — спроба побудувати теорію “чистої економіки” без урахування політичних чинників.

Маржиналізм не був абсолютно однорідною течією, він складався з кількох *шкіл* — австрійської, кембриджської (англійської), американської та лозаннської. Психологічні мотиви індивідуальної економічної поведінки, споживчий попит, ціна — питання, які перебували в центрі уваги економістів австрійської школи. Ідеї, співзвучні цій школі, паралельно висунув англійський теоретик *Вільям Стенлі Девенсон* (1835—1882), який увійшов у історію економічної думки як один з перших економістів-математиків. Складніший мотивований аналіз взаємодії ціни, попиту та пропозиції характерний для праць *Альфреда Маршалла* (1842—1924), який очолював кембриджську школу маржиналізму. Проблеми ефективності використання факторів виробництва й розподілу вартості продукту між їх власниками стали головними в дослідженнях американської школи, представленої *Джеоном Бейтсом Кларком* (1847—1938). Засновники маржиналізму не мали єдиної позиції щодо того, яким має бути економічний аналіз — причинно-наслідковим чи функціональним. Економісти австрійської школи — перші та єдині — виступали з ідеями встановлення причинно-наслідкових зв'язків між економічними явищами. Теоретики кембриджської та американської шкіл, як і економісти-математики, категорично заперечували цей принцип, розглядаючи тільки функціональні взаємозв'язки об'єктів аналізу незалежно від того, який з них є причиною, а який — наслідком.

У концепціях *австрійської школи* провідну роль відіграє суб'єктивно-психологічний підхід. Спираючись на нього, австрійці прагнули побудувати послідовну, вільну від внутрішніх суперечностей економічну теорію, спрямовану на вивчення причинно-наслідкових взаємодій. Видатними представниками цього першого великого маржиналістського угруповання були *Карл Менгер* (1840—1921), *Фрідріх Візер* (1851—1926), *Ойген фон Бем-Баверк* (1851—1914). Теорія вар-

тості трансформувалася в їхніх дослідженнях у теорію граничної корисності (першим категорію “гранична корисність” увів у науковий обіг Ф. Візер, тоді як К. Менгер, наприклад, оперував категорією “кінцева інтенсивність”), обґрунтуванню якої приділялося найбільше уваги. Ціни, за визначенням маржиналістів, залежать не від вартості, яка зумовлюється витратами праці, і не від споживної вартості (корисності), а виключно від суб’єктивних оцінок цієї корисності, точніше — від граничної корисності. Під граничною корисністю вони розуміли суб’єктивну оцінку корисності останньої одиниці запасу певного споживчого блага. Головні принципи теорії граничної корисності сформулював К. Менгер у праці “Начала політичної економії” (1871). На його думку, гранична корисність блага визначається двома чинниками — інтенсивністю індивідуальної потреби й рідкісністю (або запасом) цього блага. Чим більша інтенсивність потреби при певному обсязі запасу, тим вища оцінка блага індивідом, тим більша його гранична корисність, і навпаки. Обсяг запасу впливає протилежно: якщо він зменшується при постійній інтенсивності потреби, то гранична корисність блага збільшується. К. Менгер категорично не визнавав будь-який вплив цін на граничну корисність. Оскільки він аналізував ринок з фіксованою пропозицією певного товару, у нього виходило, що ціну диктує попит (останній ставився в залежність від граничної корисності).

Дещо іншу концепцію ціноутворення висунув найвідоміший теоретик австрійської школи О. Бем-Баверк. Граничні корисності, на його думку, визначають ціни не опосередковано (через попит), а прямо, встановлюючи межі їх коливань. Верхня, максимальна межа зміни ринкової ціни будь-якого товару залежить від суб’єктивної оцінки його корисності покупцем; нижня, мінімальна межа ціни зумовлюється суб’єктивною оцінкою корисності вказаного товару, яка є в продавця. Перед О. Бем-Баверком постала проблема пояснити механізм вимірювання і порівняння цих суб’єктивних оцінок. Вирішити її він спробував за допомогою поняття граничної корисності грошей, прирівнюючи її до суми граничних корисностей товарів, які індивід може купити на останню одиницю свого грошового доходу. Проте такий суб’єктивний механізм встановлення ринкових цін погано узгоджувався з капіталістичною високотоварною економікою.

Оригінальною можна вважати теорію відсотка, розроблену О. Бем-Баверком. Вона побудована на ідеї про те, що для раціонального суб’єкта, зокрема для власника грошового капіталу, певне благо має

більшу граничну корисність тепер, ніж у майбутньому. Індивідуум, вважає учений, розраховує на те, що в перспективі запас блага збільшиться, і тому прогнозує зменшення своєї оцінки його граничної корисності. Походження відсотка О. Бем-Баверк пов'язував із впливом фактору часу на граничні корисності.

О. Бем-Баверк, розвинувши ідею Ж. Б. Сея про продуктивність факторів виробництва, дослідив, як формується відсоток на капітал і як він впливає на інші категорії доходів. Нове в дослідженні капіталу — це оцінка теперішньої цінності майбутніх благ (дисконтування)*, необхідність якої спричинюється розривом у часі між авансуванням коштів на виробництво й отриманням кінцевого продукту. Чим довший цей період, тим більша різниця в оцінках блага “тепер” і в “майбутньому”, тим усвідомленішою стає потреба приведення цих оцінок до одного моменту часу. Обстоюючи тезу про власну продуктивність капіталу, О. Бем-Баверк визначив відсоток на капітал як частину цінності майбутнього граничного продукту, що виробляється із застосуванням теперішніх засобів виробництва (капіталу). Заробітна плата й рента — це цінність майбутнього граничного продукту відповідно до праці чи землі, помножена на кількість продукції й дисконтована відносно цього моменту часу (у ролі дисконту виступає ринкова норма відсотка). Сучасна економічна теорія, сприйнявши ці висновки, пропонує таке формулювання: продуктивність капіталу визначається шляхом віднімання з продукту виробництва всіх альтернативних витрат; одержаний залишок тяжіє до рівня річної норми відсотка. Таким чином, характерна для класичної школи категорія “прибуток на капітал” замінюється в неокласиків терміном “відсоток на капітал”.

Рациональні суб'єкти в австрійській теорії маржиналізму формують свої оцінки граничної корисності лише стосовно предметів споживання (споживчих благ). Індивідууми неспроможні оцінити корисність факторів виробництва (виробничих благ). Це означає, що ціни останніх визначаються не прямо, а опосередковано, через граничні корисності споживчих товарів, вироблених за допомогою капіталу та праці. Це явище відзначав ще К. Менгер, сформулювавши теорію вмінення: блага першого порядку (споживчі товари) самі наділяють цінністю блага вищих порядків (фактори виробництва), що беруть участь у їх виробництві. Це означає, що не цінність і ціна залежать від

* Формула дисконтування: $K_0 = K/(1 + R)^t$, де K_0 — теперішня вартість майбутнього доходу; K — майбутній дохід; R — норма відсотка; t — роки чи періоди.

витрат виробництва, а навпаки, завдяки тому, що споживчі блага мають цінність, виникає оцінка факторів виробництва, яка й формує витрати виробництва. Проте одне й те саме виробниче благо може використовуватися для випуску різних споживчих благ, які характеризуються неоднаковими граничними корисностями. Ціну ж цього виробничого блага, на думку Ф. Візера, визначає найменша гранична корисність споживчого блага. Це твердження пояснювалося так: якби ціна виробничого блага залежала не від найменшої граничної корисності, то відповідне зростання витрат виробництва спричинилося збитково до виготовлення ряду споживчих товарів.

В економічну науку саме Ф. Візер увів поняття “альтернативні витрати”, без якого неможливо уявити жодне сучасне дослідження. Ідея альтернативних витрат полягає ось у чому: виробляючи (купуючи) певний продукт, підприємець (споживач) ураховує цінність усіх альтернативних шляхів застосування матеріальних або грошових ресурсів, від яких необхідно відмовитися в разі їх використання обраним шляхом. Будь-який ресурс може використовуватися в різних виробництвах, тобто мати альтернативну вартість. Витрати на виробництво цього продукту залежать від альтернативних можливостей, якими нехтують унаслідок його виробництва. Аналіз концепції альтернативних витрат показує, що Ф. Візер відходить від суб’єктивних оцінок індивіда (як це було у К. Менгера) і розглядає господарські закономірності, що складаються з багатьох індивідуальних оцінок і переваг. Разом з тим умовою альтернативних витрат є наявність конкуренції — за володіння запасом та за варіанти використання ресурсів, а також між виробниками й споживачами, продавцями й покупцями. І останнє: поняття альтернативних витрат втрачає свій економічний зміст і роль регулятора споживання блага тоді, коли кількість блага необмежена.

Суб’єктивно-психологічна теорія австрійської школи маржиналізму не змогла досягти мети, яку ставила перед собою, а саме: знайти кінцеву основу ціни. Теорія *кембриджської школи* представлена дослідженнями Альфреда Маршалла, Френсіса Еджворта, Артура Пігу. Найбільший внесок у розвиток концепції англійського маржиналізму зробив А. Маршалл, основи теорії якого викладено в книзі “Принципи економіки” (1890)*. Він подолав обмеженість маржиналістських

* Переклад назви книги може бути іншим: “Принципи політичної економії”, “Принципи економікс”, “Принципи економічної теорії”. Термін “*economics*” і його поширення спричинили зміну назви економічної науки з “політичної економії” на “економічну теорію”.

концепцій австрійської школи, об'єднавши їх з деякими положеннями пострікардіанської англійської політекономії й додавши певну кількість математичного аналізу. Це дає змогу вважати А. Маршалла засновником нового напрямку економічної науки — неокласичного аналізу, який означає компромісне поєднання різних теоретичних концепцій. А. Маршалл і представники кембриджської школи зробили розгорнутий опис системи вільного підприємництва та розробили підходи до вирішення проблем, з якими стикаються на ринку виробники та споживачі.

У центрі уваги економістів кембриджської школи був механізм ринкового формування цін. А. Маршалл визнавав лише функціональний аналіз, тому всі три параметри ринку (ціну, попит, пропозицію) він розглядав разом, у їх взаємодії. Свій висновок А. Маршалл сформулював так: ні попит, ні пропозиція не мають вирішального значення з погляду визначення ціни; попит і пропозиція — рівноправні елементи механізму ринкового ціноутворення. З одного боку, ринковий механізм, що діє в умовах необмеженої конкуренції, встановлює залежність попиту та пропозиції від ціни. Якщо, наприклад, на певному товарному ринку ціна зростає, то попит знижується, а пропозиція збільшується. З іншого боку, ринкова система діє в протилежному напрямі, визначаючи рух ціни співвідношенням попиту та пропозиції. Кембриджська школа широко використовувала поняття ринкової рівноваги — такого стану ринку, коли попит на певний товар дорівнює його пропозиції, тобто існує стала ринкова ціна — ціна рівноваги.

Активно використовуючи частково-рівноважний аналіз і графічний метод дослідження, А. Маршалл уперше поєднав в одній системі координат графіки попиту та пропозиції, що дістали назву “хрест” Маршалла (рис. 1).

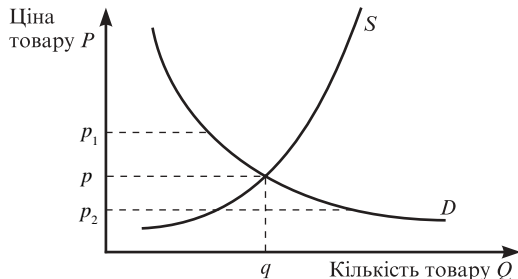

Рис. 1. Ринковий “хрест” Маршалла

Крива D — графік попиту (*demand*), відображення закону спадання граничної корисності товару для споживачів; крива S — графік пропозиції (*supply*), відображення закону зростання граничних витрат для виробників. Рівноважна ціна p і кількість q задовольняють як споживачів (покупців), так і виробників (продавців). За вищою ціною (p_1) виробники могли б продати більшу кількість товару, але споживачі не куплять цієї кількості, і виробникам доведеться зменшити ціну від p_1 в напрямі p . Нижча ціна (p_2) спонукає споживачів до збільшення покупок, але виробники не відповідають адекватним зростанням кількості вироблюваної продукції, вони збільшать ціну від p_2 у напрямі p . Ринкова вартість (цінність) визначається рівновагою попиту та пропозиції, граничної корисності продукту та граничних витрат виробництва.

Згідно з позицією А. Маршалла ідеальною є така картина ринкової взаємодії, коли попит і пропозиція однаково впливають на зміну ціни. Проте характер цієї взаємодії змінюється залежно від тривалості відрізка часу, що розглядається. У межах короткотермінового інтервалу пріоритет отримує попит, тому що пропозиція більш інерційна, потребує впровадження нових виробничих потужностей або нових умов виробництва. Величина пропозиції, таким чином, має постійний характер, а попит перетворюється на вирішальний ціноутворюючий фактор. У межах довготермінового інтервалу роль головної ціноутворюючої сили виконують пропозиція та пов'язані з нею витрати виробництва. Чим довший період, тим сильніший їх вплив порівняно з дією фактора попиту. Причину такого становища в довготривалій перспективі А. Маршалл вбачав у тому, що саме виробництво визначає рух потреб, які потім набирають вигляду граничних корисностей і попиту. Концепція формування ринкових цін була логічною та збалансованою, тому вона суттєво вплинула на подальший розвиток економічної теорії. Ідея про вирішальну роль попиту в короткотерміновому регулюванні цін стала одним з принципів кейнсіанської системи макрорегулювання. Інший висновок — про переважне значення пропозиції в довготерміновій динаміці цін — розвинули теоретики сучасного консерватизму.

А. Маршалл, у цілому позитивно сприймаючи методологічну систему маржиналізму, обґрунтовано критикував позицію австрійців і відмовився від примату суб'єктивних оцінок граничної корисності під час аналізу цін, трактуючи їх як один із факторів, що впливає на попит. Він відхилив точку зору англійських економістів (наприклад, Дж. МакКуллоха), які бачили остаточну основу ціни у витратах виробництва.

Прагнучи поєднати теорію граничної корисності з теорією витрат виробництва, А. Маршалл провів реформу всередині маржиналізму — граничні характеристики почали застосовуватися не тільки для попиту та споживання, а й для пропозиції та виробництва. Було введено поняття граничних витрат — витрат на виробництво останньої одиниці певного товару, які ототожнювалися з мінімальною ціною (ціною пропозиції). У граничних витратах теоретики кембриджської школи бачили суму доходів, які розподіляються між власниками окремих факторів виробництва, а саме: заробітної плати, відсотка на грошовий капітал і підприємницького доходу. При цьому останній поділявся на дві частини: перша розглядалась як компенсація витрат праці підприємця з управління, а друга — як плата за ризик, пов'язаний з невизначеністю ринку.

Попит на певний товар лідер кембриджської школи поставив у залежність від трьох факторів — граничної корисності, ринкової ціни та грошового доходу, який використовується на споживання; вирішальне значення він надавав першому з них. А. Маршалл досліджував проблеми попиту на окремі товари й розробив концепцію еластичності попиту. Рух попиту визначається еластичним щодо ціни, якщо при зміні ціни на 1 % попит на товар змінюється більш як на 1 %. Формула еластичності щодо ціни має такий вигляд:

$$E = \frac{\text{зміна попиту на товар } X}{\text{зміна ціни на товар } X}.$$

Показник еластичності інтерпретується у практиці господарювання так (рис. 2):

- 1) якщо еластичність попиту щодо ціни (на певному відрізку кривої попиту) дорівнює одиниці ($E = 1$), то підвищення чи зниження ціни не вплине на попит (рис. 2а);

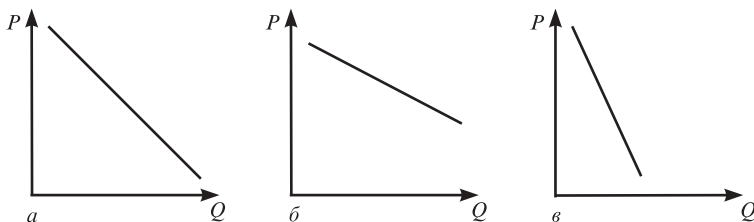

Рис. 2. Графічне зображення еластичності попиту

- 2) якщо $E > 1$ (попит еластичний), то незначне зниження ціни значно збільшить обсяг реалізації, а одержане зростання сукупного доходу перекриє збитки від зниження ціни (рис. 2б);
- 3) якщо $E < 1$ (попит нееластичний), то підвищення ціни суттєво не зменшить обсягу реалізації й забезпечить додатковий прибуток (рис. 2в).

З ім'ям А. Маршалла пов'язана розробка неокласичної теорії грошей, викладеної в його праці “Гроші, кредит і торгівля” (1923). Основне рівняння цієї теорії виражає потребу у грошах з точки зору використання доходу*:

$$M = kPY,$$

де M — обсяг грошової маси; k — коефіцієнт Маршалла, що визначає частину доходу, яку люди прагнуть залишити в готівковій формі (він обернено пропорційний до швидкості обігу грошей V , тобто $k = 1/V$); P — загальний рівень цін на товари; Y — обсяг валового національного продукту (ВВП).

З кембриджських реформ почався масовий перехід економістів на шлях вивчення функціональних співвідношень економічних явищ та досліджень конкретних товарних ринків. Ідеї кембриджської школи панували в економічній науці до початку 30-х років ХХ ст. Наступні кризові потрясіння показали необґрунтованість розрахунку А. Маршалла на високу ефективність ринкового механізму та його здатність забезпечити саморегулювання капіталістичного господарства. Стало зрозумілим, що явища капіталістичного відтворення не можна пояснити тільки мікроекономічно, з позицій ізольованого раціонального суб'єкта.

Головною відмінністю *американської школи* маржиналізму від розробок австрійської та кембриджської шкіл став аналіз проблем виробництва й розподілу, що спирався на концепцію граничної продуктивності праці й капіталу. Засновником цієї школи був Дж. Б. Кларк, який вніс нові моменти в методологію маржиналізму, передусім ідею про статику й динаміку господарської системи. Під статикою Дж. Б. Кларк розумів певні умови, необхідні й достатні для встановлення рівноваги ринкової системи. На його думку, економіка має не один, а кілька станів рівноваги, тому в будь-який момент може перейти від статичного стану до динамічного. Динаміку вчений уявляв як

* Інший варіант, що відомий як рівняння обміну, запропонував І. Фішер: $MV = PQ$, де Q — обсяг поточних угод купівлі-продажу (обсяг ВВП).

повільний, безкризовий перехід від одного стану рівноваги до іншого. Таким чином, принципи статичної й динамічної, що застосовуються у фізичних дослідженнях, було перенесено на вивчення економічних явищ, які багато в чому є породженням суспільних відносин.

Процеси виробництва й розподілу Дж. Б. Кларк розглядав з позицій маржиналізму, тобто у вигляді діяльності раціональних суб'єктів: робітника, грошового капіталіста та підприємця. Робітник вкладає у виробництво свою працю, розраховуючи на заробітну плату, а власник грошового капіталу сподівається на отримання відсотка. Прибуток підприємця в статичній ситуації дорівнює нулю, і тільки в умовах динамічного розвитку підприємець має додатковий дохід.

Лідер американської школи не обмежився новою інтерпретацією теорії факторів виробництва. Він прагнув вирішити реальну проблему, яка має велике значення для окремого підприємства — як визначити найкращу пропорцію між витратами факторів виробництва, що відповідає стану рівноваги? Пошук відповіді потребував упровадження поняття граничної продуктивності факторів виробництва на основі законів спадної продуктивності праці й капіталу. Граничну продуктивність Дж. Б. Кларк поставив у залежність від обсягу факторів виробництва. Наприклад, закон спадної продуктивності праці діє так: якщо обсяг грошового капіталу постійний, а кількість робітників збільшується, кожен новий робітник вироблятиме дедалі менше, спадну кількість продукту. Рано чи пізно черговий робітник стає граничним: він виробляє продукт, ціна якого дорівнює ринковій заробітній платі. Саме його продуктивність Дж. Б. Кларк назвав граничною, а отриманий результат — граничним продуктом. У цьому разі кількість робітників досягла оптимального значення, яке відповідає рівновазі; граничний робітник має стати останнім, хто зайнятий на підприємстві.

Економісти американської школи стверджували, що в кожній виробничій одиниці статичної економіки можливе встановлення оптимального співвідношення витрат виробництва, яке забезпечує максимізацію випуску продукції. Це співвідношення, коли гранична продуктивність праці та гранична продуктивність капіталу дорівнюватимуть відповідно ринковим значенням заробітної плати та відсотка.

Місце американської школи маржиналізму в сучасній економічній теорії визначають ті її положення, що належать до факторного аналізу витрат виробництва в межах окремого підприємства. Маються на увазі виробничі функції й подібні економіко-математичні моделі,

за допомогою яких визначаються кількісні залежності між витратами виробництва й обсягом виготовленої продукції.

Математична школа представлена працями Антуана Курно (1801—1877), Германа Госсена (1810—1858), Вільяма Стенлі Джемсона (1835—1882), Леона Вальраса (1834—1910), Вільфредо Парето (1848—1923), які базувалися на теорії суб'єктивної корисності та граничної продуктивності факторів виробництва. Концепції А. Курно й Г. Госсена, у яких відчувається значний вплив ідей маржиналізму, займають проміжне становище між австрійською та математичною школами. Головна відмінність цієї школи від інших полягає у використанні математичного методу як для викладення теоретичних поглядів, так і для дослідження економічних явищ. Економісти-математики єдині в тому, що капіталістична економіка здатна досягти становища рівноваги, під яким розуміється рівність попиту та пропозиції. Ідеальним господарським механізмом визнавалося вільне приватне підприємництво, коли однакові раціональні суб'єкти прагнуть отримати максимум корисності.

Математична школа бере початок з праць французького економіста А. Курно, який у центр своєї теорії поставив проблему ціни, розглядаючи її з боку попиту. А. Курно послідовно вивчав три ринкові ситуації: абсолютну монополію, обмежену конкуренцію та необмежену (вільну) конкуренцію; він вирішив питання, якою має бути ціна рівноваги в усіх цих випадках.

Одержані ним результати можна підсумувати так:

- 1) максимальний доход досягається монополістом при такому обсязі продукції, коли граничні витрати дорівнюють граничному доходу;
- 2) у теорії дуополії (двох конкуруючих продавців) А. Курно врахував як пристосування виробників до цін покупців, так і взаємну реакцію фірм на прийнятті конкурентом рішення; учений довів, що в точці рівноваги формується ціна, нижча від монопольної, але вища від конкурентного рівня;
- 3) максимізація прибутку в умовах вільної конкуренції передбачає максимально можливий обсяг виробництва, тоді як у монопольних умовах пропонується найменша кількість продукції.

У теорії німецького економіста-математика Г. Госсена провідну роль відіграє раціональний суб'єкт. Досліджуючи його поведінку, Г. Госсен обґрунтував два закони, які присутні в більш пізніх економіко-математичних теоріях. Перший — принцип спадної корисності,

згідно з яким під час індивідуального споживання певного блага корисність кожної його наступної одиниці знижується. Коли йдеться про сукупність споживчих благ, застосовується другий закон Госсена — принцип оптимальності структури споживання. Він формулюється так: максимальну насолоду суб'єкту принесе така комбінація благ, коли граничні корисності будь-якого з благ збігатимуться (в умовах обмеженого грошового доходу).

Г. Госсен (а потім С. Девонс) прагнув показати взаємовплив насолоди (корисності), важкості праці (негативної корисності) та кількості блага. Оптимальна кількість блага виробляється тоді, коли гранична корисність продукту та гранична важкість праці зрівнюються. Простіше: коли задоволення від праці врівноважується негативними аспектами праці (монотонністю операцій, утомою тощо), роботу необхідно завершувати, а одержану кількість продукції (грошового доходу) розглядати як найвигіднішу. Графічно це пояснює рис. 3.

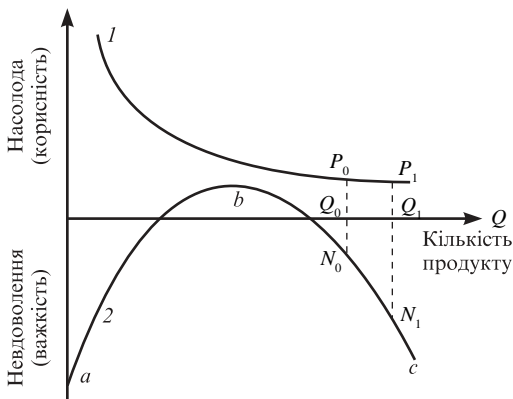

Рис. 3. Взаємовплив важкості праці та кількості виробленого продукту

Крива 1 — функція граничної корисності продукту праці; крива 2 — функція граничного задоволення від трудового процесу. Згідно з першим законом Госсена, гранична корисність благ зі збільшенням кількості продукту зменшується, що пояснює крива 1. Криву 2 поділимо на кілька відрізків: ab — недоволення від праці через її незнання з набуттям навичок і вмій перетворюється на задоволення; bc — продовження роботи, навпаки, знижує задоволення, збільшуючи втому й важкість праці. У точці рівноваги Q_0 (при оптимальній кількості продукту) приріст недоволення від праці дорівнює граничній корис-

ності продукту ($N_0Q_0 = Q_0P_0$). Після точки Q_0 корисність нової кількості продукту не компенсує збільшення важкості праці, тобто $N_1Q_1 > Q_1P_1$.

Багато спільного з ідеями Г. Госсена мають праці англійського економіста С. Джевонса: ототожнювання рівноваги з балансом насолод і страждань раціонального суб'єкта, прагнення в математичній формі виразити цей баланс. Саме з ім'ям С. Джевонса пов'язаний поступовий розрив математичної школи з традиціями маржиналізму, перетворення математики з методу викладення на метод дослідження. С. Джевонс оперує вже не суб'єктивним, а математичним поняттям граничної корисності.

За С. Джевонсом, сукупна корисність U певного набору благ (x_1, \dots, x_n) є функцією типу $U = f(x_1, \dots, x_n)$, а гранична корисність одного блага з набору (наприклад, x_1) є частковою похідною цієї функції $\frac{df(x_1, \dots, x_n)}{dx_1}$.

Використання принципу максимізації корисності дозволило С. Джевонсу визначити, що оптимальне співвідношення обміну двох товарів досягається, якщо їх ціни пропорційні, а кількості обернено пропорційні до їх граничних корисностей.

Провідним економістом-математиком ХІХ ст. вважається засновник *лозаннської школи* маржиналізму Л. Вальрас. На основі принципу максимуму корисності він перший побудував модель *загальної економічної рівноваги*, яка базується на аналізі попиту й пропозиції та складається з кількох систем рівнянь. Основне місце посідають системи, які описують рівновагу двох ринків — виробничих послуг і предметів споживання. На першому ринку роль продавців відіграють власники факторів виробництва (землі, праці й капіталу). Покупцями є підприємці, які виробляють споживчі товари. На другому ринку власники факторів виробництва та підприємці міняються місцями.

Рівновагу ринку виробничих послуг описує така система рівнянь:

$$O_l = a_l D_a + b_l D_b + \dots,$$

$$O_p = a_p D_a + b_p D_b + \dots,$$

$$O_k = a_k D_a + b_k D_b + \dots,$$

де O_l , O_p , O_k — розмір пропозиції відповідно земельних послуг, трудових послуг і грошового капіталу; D_a , D_b — обсяг сукупного попиту на продукт відповідно a і b , що у стані рівноваги дорівнюють обсягам їх пропозиції; a_l , a_p , a_k ; b_l , b_p , b_k — кількість виробничих послуг, що витрачаються на виробництво одиниці продукту відповідно a і b .

Таким чином, Л. Вальрас розподілив раціональних суб'єктів на дві великі групи: з одного боку, земельні власники, грошові капіталісти й робітники, з іншого — капіталісти-підприємці. Ці групи, на думку вченого, мають спільний економічний інтерес. За умови рівноваги системи Л. Вальрас припускає можливість нульового безробіття, повного використання виробничих потужностей, чого в реальному житті не може бути. Зазначена математична конструкція має статичний характер, не враховує технічного прогресу та нагромадження капіталу.

Ще одна помітна постать лозаннської школи — В. Парето, який остаточно розбігся в поглядах з теоретиками математичної школи щодо концепції суб'єктивної корисності. На відміну від інших він заперечував факт існування причинно-наслідкових зв'язків. Як і більшість сучасних учених-математиків, В. Парето визнавав лише функціональні зв'язки між явищами, а своє завдання вбачав у визначенні кількісних співвідношень між ними. Для нього не існувало питання, чим визначається ціна — граничною корисністю, попиту і пропозицією чи витратами виробництва. Виходячи з цього він модифікував індивідуальну функцію корисності Джевонса—Вальраса та змінив її на порядкову функцію надання переваг.

В. Парето остаточно відійшов від кардиналістської (від англ. *cardinal* — кількісний) концепції раннього маржиналізму, представленої всією суб'єктивною теорією граничної корисності, коли раціональний індивід виходячи з певних переваг і уподобань визначає для себе кількісну оцінку корисності в умовних одиницях (балах, ютилях тощо). В. Парето (до нього ці ідеї розробляв Ф. Еджворт, 1881) здійснив перехід до ординалістської концепції маржиналізму (від *ordinal* — порядковий), пропонуючи користуватися теорією порядкової корисності. Остання не вимірює корисність абсолютними показниками, а оперує поняттям “надання переваг” певному набору благ. Кількість благ, з погляду раціонального суб'єкта з обмеженим грошовим доходом, безмежна (тобто комбінацій благ (наборів) безліч). Набори благ різняться за кількістю окремих благ. Не можна виміряти корисність кожного набору чи сказати, наскільки один набір корисніший від іншого. Але функція, яка відображує послідовність, порядок надання переваг цим наборам раціональним суб'єктом, може бути достатньо повним описом його поведінки.

В. Парето став першим економістом, який дослідив питання про існування розв'язку системи загальної рівноваги Л. Вальраса. Він сформулював критерій найкращого розподілу ресурсів, який увій-

шов в історію економічної думки як *оптимум Парето*: розподіл ресурсів є оптимальним, якщо не можна поліпшити стан одного якогось учасника економічного процесу, одночасно не погіршивши стан хоча б одного з решти учасників. Розвиток у напрямку оптимуму передбачає такий рух ресурсів, який збільшує добробут як мінімум однієї людини, не заподіюючи шкоди іншому.

Математична школа в цілому суттєво вплинула на економічну науку, примусила її більше уваги приділяти кількісному аналізу явищ господарського життя. Було закладено основи економіко-математичного моделювання економічних явищ і процесів, яке з плином часу перетворилося на один із провідних методів політичної економії.

Контрольні запитання та завдання

1. Охарактеризуйте методологію маржиналізму. Як виникла назва цієї течії?
2. Чому австрійська школа характеризується крайнім суб'єктивізмом і психологізмом?
3. Поясніть взаємозв'язок граничної корисності та ціноутворення.
4. У чому полягає сучасне значення теорії відсотка О. Бем-Баверка?
5. Що таке "альтернативні витрати"? Наведіть приклади.
6. Чому А. Маршалла вважають засновником неокласичного аналізу? У чому полягає відмінність його поглядів від попереднього маржиналізму?
7. Доведіть справедливість теорії ціноутворення А. Маршалла.
8. Визначте поняття еластичності попиту та його економічний зміст.
9. Як у теорії А. Маршалла враховується фактор часу?
10. У чому полягає специфіка американської школи маржиналізму?
11. Сформулюйте закон спадної продуктивності факторів виробництва.
12. Розкрийте основну проблематику математичної школи політекономії.
13. Поясніть формулювання першого та другого законів Г. Госсена.
14. Охарактеризуйте теорію загальної економічної рівноваги Л. Вальраса.
15. Що таке оптимум В. Парето?
16. Визначте сутність кардиналістської та ординалістської концепцій маржиналізму.
17. Чому маржиналізм наприкінці ХХ ст. перетворився із самостійної течії економічної думки на найпоширеніший метод дослідження?

Тема 12

Соціально-інституціональний напрямок в економічній думці

- *Загальна характеристика інституціоналізму*
- *Соціально-психологічний інституціоналізм Т. Веблена*
- *Соціально-правовий інституціоналізм Дж. Коммонза*
- *Школа кон'юнктури (емпіричний інституціоналізм)
У. Мітчелла*
- *Післявоєнні інституціональні концепції*
- *Дж. К. Гелбрейт: “нове індустріальне суспільство”
та “конвергенція”*

Історія *інституціоналізму* як течії політичної економії налічує майже століття. Термін “інституціоналізм” запровадив у економічні дослідження У. Гамільтон у 1919 р., але цілісної течії тоді ще не існувало. Походить цей термін від слів “інституція” (звичай, порядок, традиція) та “інститут” (порядок, що приймає форму закону або установи), а тому й сутність інституціоналізму визначається як не-економічне, інституціональне трактування економічних явищ і процесів. У марксизмі, наприклад, структура суспільства виражена трьома поняттями: продуктивними силами, виробничими відносинами та надбудовою. Інституціоналісти на противагу цьому підходу запропонували триєдину соціальну структуру, що складається з матеріальної, інституціональної та ідеологічної основ. Інституціоналізм пройшов в еволюційному розвитку три періоди: виникнення інституціональних теорій у 20—30-ті роки ХХ ст., період затишшя — 40—50-ті роки і нове піднесення, яке почалося в 60-ті роки.

Ранній інституціоналізм не залишив після себе цілісної школи чи сильного лідера. Розрізняють соціально-психологічний інституціоналізм *Торстейна Веблена* (1857—1929), соціально-правовий інституціоналізм *Джона Коммонза* (1862—1945) та школу кон'юнктури *Уеслі Мітчелла* (1874—1948). Незважаючи на неоднорідність, представники цієї течії економічної думки мають спільні *методологічні принципи*:

- еволюційний характер теорії;
- технологічний детермінізм;

- розширене трактування предмету політичної економії, застосування так званого міждисциплінарного підходу;
- чітко означений критицизм.

Інституціоналізм був течією, яка протиставляла себе класичним та неокласичним поглядам і виступала з різкою критикою ортодоксії, а саме: проти теорії гедонізму (максимальної вигоди для себе), ідеології індивідуалізму (з теорією колективних дій та інститутів), статичного підходу (пошуку економічної рівноваги) за динамічний підхід (розгляд явищ в історичній послідовності), проти абстрактного методу аналізу.

Інституціоналісти досліджували *три групи проблем*, тісно пов'язаних зі сферою державної політики:

- взаємовідносини праці та капіталу;
- взаємозв'язок монопольного сектора економіки з дрібним і середнім бізнесом;
- взаємодію приватних і суспільних інтересів.

Інституціональні погляди Т. Веблена називають соціально-психологічними тому, що в основу розвитку суспільства й економіки як його частини було покладено психологічні чинники — звички, поведінку, традиції, уявлення, прагнення. Предмет політекономії Т. Веблен визначив як поведінку людини стосовно матеріальних засобів існування, що свідчить про гіпертрофію психологічних чинників. Учення Т. Веблена відрізнялось особливим критицизмом — засуджувались і критикувалися не тільки ортодоксальні погляди, а й сам капіталістичний спосіб виробництва. Різко негативним було ставлення Т. Веблена до процесів монополізації, зростання розмірів і сили корпорацій, ліквідації вільної конкуренції. Історичний розвиток він трактував як виникнення, зростання суперечностей між інституційним і зовнішнім середовищами та поступове їх вирішення, а рушійною силою історичної еволюції вважав переважно технічний і технологічний прогрес засобів виробництва.

Т. Веблен підійшов до поділу капіталістичного господарства своїм шляхом, визначивши в ньому сфери “індустрії” та “бізнесу”. Під першою він розумів матеріальну форму капіталістичного виробництва, тобто безпосередньо виробництво, а під другою — керуючу силу виробництва, сферу обігу. Т. Веблен стверджував, що бізнес підпорядковував виробництво й індустрію власним фінансовим інтересам, а тому основною суперечністю сучасного йому світу він вважав невідповідність інтересів індустрії та бізнесу. Причиною суперечності двох ворожих світів — виробництва та обігу — проголошувався

розвиток кредиту, що призводить до утворення “абсентеїстської” власності, за термінологією Т. Веблена. Суспільні інтереси, на його думку, повністю збігаються з інтересами індустрії. Т. Веблен не визнавав революційні методи розв’язання існуючої суперечності та пропонував власний варіант вирішення проблеми: постійне зростання місця й ролі технологічних факторів виробництва, завдяки чому має значно підвищитися значення інженерно-технічного персоналу, а це спричиниться до відокремлення функцій власності, контролю та управління. У теорії Т. Веблена цей процес має назву “революція інженерів”; він призводить до встановлення “влади технократії”, інтереси якої збігаються з інтересами суспільства. В усіх працях ученого провідною думкою є встановлення “соціального контролю”.

Позитивізм, практицизм, прагматизм — основні ознаки *соціально-правового інституціоналізму* Дж. Коммонза. Головна мета його вчення — на основі примату права зробити все для збереження й модифікації капіталістичного ладу в цілому. Особливе місце в системі Дж. Коммонза посідає теорія соціального конфлікту, один з різновидів концепції соціального солідаризму. Соціальні конфлікти, за Дж. Коммонзом, не мають антагоністичного характеру, не базуються на класових виробничих відносинах. Вони є необхідним і неминучим чинником розвитку, проявом багатоаспектної взаємодії різних груп у соціальному організмі. Соціальні конфлікти ліквідуються мирним шляхом, тобто урегульовуються за допомогою інституціоналізації, тобто встановлення процедурних правил, діяльності регулюючих органів, прийняття законодавчих актів. Ідея класового миру дістала продовження в теорії “колективних дій”, що відображає діяльність колективних інститутів, корпорацій, профспілок, політичних партій тощо, які досягають примирення шляхом укладання компромісних, добровільних угод. На такій основі Дж. Коммонз передбачає подальший розвиток економіки й суспільства та формування уряду “різних інтересів”, який би відображав у кінцевому підсумку суспільні інтереси. Ці висновки стали базовими для сучасних теорій “держави суцільного добробуту”.

Вихідними економічними відносинами в Дж. Коммонза є угоди, під якими він розумів будь-які конкретні зобов’язання суб’єктів суспільного життя. На шляху мирної еволюції угоди можна вирізнити етапи “конфлікту”, “залежності” та “порядку” (врегулювання відносин). Поняття вартості в системі Дж. Коммонза має відбиток також правового детермінізму; воно визначається як згода в майбутньому виконати попередньо взяте зобов’язання.

Практичну орієнтацію на конкретні варіанти державного втручання мав *інституціоналізм* У. Мітчелла, який дістав назву *емпіричного*. Обстоюючи позиції мінової концепції, У. Мітчелл головними явищами економічного життя вважав гроші та грошовий обіг, а сучасну капіталістичну економіку — “грошову цивілізацію”. Працюючи в Національному бюро економічних досліджень і постійно критикуючи абстрактний метод економічної науки, учений вміло використовував описово-статистичний інструментарій: динамічні ряди, індекси, регресійно-кореляційний аналіз та ін. Займаючись прогнозуванням розвитку капіталістичної економіки, У. Мітчелл розробив так званий гарвардський барометр, який обчислювався на основі середніх величин — індексів спекуляції, бізнесу та грошового ринку. Цікаво, що перед великою депресією у США гарвардський барометр показував “ясно”.

Суттєвий внесок У. Мітчелл зробив у теорію економічних циклів, уперше висунувши ідею безкризового циклу, що складається з чотирьох фаз: депресії, пожвавлення, розквіту й рецесії. Проте незважаючи на відсутність фази кризи, У. Мітчелл визнавав постійний характер циклічних коливань і обстоював активне державне втручання у вигляді антициклічних антикризових заходів. Лідер кон’юнктурної школи пропагував навіть капіталістичне планування, під яким розумів постійне державне регулювання економічних процесів, що має індикативний, рекомендаційний характер.

Таким чином, у ранньому інституціоналізмі трактування економічних явищ велося з трьох позицій: психології та технології, права, ринкової кон’юнктури. Негативізм позиції Т. Веблена був урівноважений позитивізмом Дж. Коммонза та практицизмом У. Мітчелла. Ранні інституціоналісти істотно вплинули на економічну думку, особливо на формування ідей ліберального реформізму.

Післявоєнні інституціональні концепції, які сформувалися у 60-х роках ХХ ст. в результаті спроб об’єднати політекономію й соціологію, поклали початок соціологічному (інституціонально-соціальному) напрямку. Представниками його є економісти американські *Адольф Берлі* (1895—1971), *Гардінер Мінз* (нар. 1896) та французькі *Жан Фурастє* (нар. 1907), *Франсуа Перру* (нар. 1903). Вони скептично поставилися до кейнсіанських спроб знайти закономірність розвитку співвідношення доходів, заощаджень і споживання, піддали сумніву універсальний характер “вічних” законів неокласиків, висуваючи на перший план суспільні відносини людей, сферу обміну, споживання, форми

організації ринку, моральні принципи, надавали вирішального значення в економіці інститутам (державі, великим корпораціям, профспілкам). До технократичного напрямку належать ті теорії, які основою розвитку суспільства вважають зміни в техніці виробництва (теорія стадій суспільного розвитку, теорії індустріального суспільства).

Виходячи з того, що акціонерні товариства стали головною формою капіталістичних підприємств, А. Берлі обґрунтував *теорію “демократизації капіталу”*, революції у відносинах власності. На його думку, організація таких підприємств і повсюдне поширення акцій серед населення означають перетворення всіх їх власників незалежно від частки в сукупному капіталі акціонерного товариства, на співвласників капіталу й одержувачів прибутку. А. Берлі оголосив США Американською економічною республікою, у якій панує “народний капіталізм”. Існувала також *теорія “людського капіталу”*, яку тепер визнає більшість економістів. Під “людським капіталом” розуміють знання, навички та здібності людини, що сприяють підвищенню продуктивності праці та є джерелом майбутніх доходів.

На підставі відокремлення власності на капітал від його застосування виникла *теорія “управлінської революції”* (А. Берлі, Д. Бернхем). Найманих управляючих, які тепер здійснюють функції керівництва акціонерними товариствами, зображують як “довірих народу”, стверджуючи, що вони керуються не мотивом прибутку, а інтересами суспільства. Сучасний науково-технічний прогрес і посилення суспільного характеру виробництва сприяють підвищенню ролі техніків, інженерів, економістів в управлінні господарством. Робиться висновок, що капіталісти-власники втратили владу над виробництвом, а акціонерні підприємства вже зараз є загальнонародними, хоча питання про форму власності підміняється питанням про форму управління.

Суть *теорії “держави загального благоденства”* полягає в тому, що держава взяла на себе відповідальність за забезпечення всім громадянам здорового й гідного рівня життя. Вона через бюджет перерозподіляє доходи на користь бідних, у результаті чого багатих і бідних дедалі більше витісняють середні класи із середніми доходами (П. Самуельсон). Держава зображується як надкласовий орган, що діє в інтересах усього суспільства, усіх класів, прошарків і груп.

Концепцію *Пола Самуельсона* досить часто називають “змішаною економікою”, яка поєднує, у теоретичному плані, узагальнююче поняття макроекономіки та традиційний мікроекономічний аналіз (сам учений називав її “великим неокласичним синтезом”). Можливість

такого синтезу впливає з визнання того факту, що сучасні мікро- й макроекономіка є науками переважно короткотермінової рівноваги, а не довгострокової динаміки. Зауважимо, що це твердження було справедливим у 50-х роках, до появи новітніх динамічних моделей економічного розвитку кейнсіанського та неокласичного типу.

Велике значення має *теорія “колективного капіталізму”*, сформована Г. Мінзом. Вона складається з трьох основних елементів: “дифузії” власності, “революції в доходах” та “управлінської революції”. На прикладі цього вченого можна дослідити еволюцію інституціональних поглядів. До війни Г. Мінз солідаризувався з Т. Вебленом у питанні критики монополій, з Дж. Коммонзом та У. Мітчеллом — у питаннях колективних договорів та соціального страхування. У 1962 р. в книзі “Корпоративна революція в Америці” Г. Мінз активно підтримував великий бізнес, оголошуючи корпорацію новим соціальним інститутом, який відображує суспільні інтереси, а не тільки дбає про зростання прибутків, і діє за критерієм соціальної відповідальності. Він запропонував власний практичний проект реформ (який передбачав державну регламентацію цін, дивідендів тощо), спрямований на об’єднання інтересів монополій з інтересами суспільства.

У умовах посилення науково-технічної революції деякі економісти (Дж. К. Гелбрейт, У. Ростоу та ін.) висунули *технократичні теорії*, у яких містяться спроби пояснити основні соціально-економічні явища змінами в галузі техніки. На думку вчених, технічний прогрес і розвиток великого машинного виробництва привели розвинені країни до “індустріального суспільства”, що характеризується високим рівнем промисловості, провідною роллю міст, єдиним внутрішнім ринком, поглибленим професійним поділом праці, розвиненою системою загальної освіти, наявністю “спільних ідеалів”. “Індустріальне суспільство” зображувалось як єдина для всіх країн модель, у якій посилюється активність держави в галузі економіки, внутрішньої та зовнішньої політики. В “індустріальному суспільстві” зберігаються класи чи соціальні групи, що визначаються на основі поділу праці.

Варіант теорії “індустріального суспільства” *Джона Кеннета Гелбрейта* дістав назву “*нового індустріального суспільства*”. Техніка й технологія, на його думку, породжують нові економічні ознаки, що стали характерними для сучасного капіталізму (найважливіша з них — планування). Зміни в техніці спричинили утворення найбільших корпорацій — основи індустріальної системи, а також поєднання корпорацій з державою. Так виникає “нове індустріальне суспільство” —

підсумок і прояв науково-технічного прогресу. Реальну владу в керівництві корпораціями мають уже не власники капіталу, а “техноструктура”, що складається з інженерів, учених і адміністраторів і діє в інтересах суспільства. Метою “техноструктури” є не максимізація прибутку, а зміцнення ринкових позицій корпорацій. Планування в межах корпорації потребує стабільності внутрішніх і зовнішніх умов функціонування, що робить ринок передбачуваним і ліквідує вільну конкуренцію. Дж. К. Гелбрейт писав про виникнення нового класу — “білих комірців”, до якого зараховував також кваліфікованих робітників, вважаючи їх продовженням “техноструктури”. У результаті робиться висновок про “зменшуване значення робітничого класу”, різке зниження ролі профспілок, зближення інтересів “нового класу техноструктури” в досягненні “спільних соціальних цілей”.

У книгах “Економічні теорії та цілі суспільства” (1976) і “Вік невпевненості” (1977) Дж. К. Гелбрейт дещо змінює свою концепцію: відмовляється від поглядів відносно прогресивних прагнень великих корпорацій, визнає факт підпорядкування держави корпораціям, висуває програму буржуазних реформ, яку називає “вимушеним соціалізмом”. Ідеться про націоналізацію воєнної промисловості, посилення планування, прогресивний прибутковий податок тощо.

Одним з різновидів теорії “індустріального суспільства” є *теорія “стадій суспільного розвитку” Уолта Ростоу* (нар. 1916). На його думку, усі суспільства відповідно до рівня їх економічного розвитку можна зарахувати до однієї з п’яти категорій: традиційне; перехідне; суспільство, що переживає процес зрушення; суспільство, яке “дозріває”; суспільство, яке досягло високого рівня масового споживання. Економічну систему США У. Ростоу зображує як найвищу стадію суспільної еволюції, стадію високого рівня масового споживання, модель для майбутнього розвитку всіх інших країн. Посилаючись на техніко-економічні показники — норму нагромадження, технічний рівень виробництва, рівень споживання, У. Ростоу стверджував, що структура радянської економіки була близької до структури економіки Заходу. Цікаво, що комунізм учений назвав “хворобою перехідного періоду”, одним з можливих шляхів переходу до “єдиного індустріального суспільства”.

Наприкінці 60-х років ХХ ст. індустріальне суспільство почали розглядати як певну стадію, а не кінцеву форму суспільства. Дедалі більшого значення набуває *концепція “постіндустріального” (інформаційного) суспільства* американського соціолога *Данієла Белла* (нар. 1919).

Постіндустріальне суспільство — це суспільство послуг, де більше половини населення зайнято поза сферою матеріального виробництва, економіка має “узгоджений характер”, забезпечується загальний добробут, управління суспільством переходить до вчених, а головною цінністю є інтелект та інформація.

Суть *теорії “конвергенції двох світових систем”* полягає у твердженні, що з розвитком капіталізму й соціалізму в обох системах виникають і посилюються спільні ознаки, а відмінності поступово зникають. Умови виробництва, розвиток науки та культури, техніки та технології не виокремлюються із загальноцивілізаційного прогресу й не можуть суттєво різнитися. Дж. К. Гелбрейт тенденцію “конвергенції” виявив у зростанні великого виробництва, збереженні автономії підприємств, державному регулюванні економіки. “Ми бачимо, — писав він, — що конвергенція двох нібито різних індустріальних систем відбувається в усіх найважливіших галузях” [15, с. 454].

Теорії післявоєнного інституціоналізму охоплюють надзвичайно різні сфери суспільного життя, формуючи альтернативне (відмінне від неокласичного та кейнсіанського) бачення закономірностей розвитку економічних систем. Ці теорії намагаються відобразити й пояснити новітні явища економічного життя світу, спрогнозувати майбутній напрям руху економіки, політики, науково-технічного прогресу, соціології в їх взаємозв’язку, показати тенденції розвитку суспільства як невіддільного цілого.

Контрольні запитання та завдання

1. У чому полягає особливість інституціоналізму як течії економічної думки?
2. Що таке “технологічний детермінізм” і “міждисциплінарний підхід”?
3. Охарактеризуйте ставлення Т. Веблена до монополій, сфери обігу, кредитних відносин.
4. Розкрийте зміст теорії “соціального конфлікту” та “колективних дій” Дж. Коммонза.
5. Доведіть, що У. Мітчелл пояснював економічні явища з точки зору ринкової кон’юнктури.
6. Укажіть особливості післявоєнних інституціональних концепцій.
7. Охарактеризуйте теорії “народного” та “колективного” капіталізму.

8. Визначте сутність технократичного напрямку в теорії інституціоналізму.
9. Дайте визначення змішаної економіки, нового індустріального та інформаційного суспільств.
10. Чи зберігає актуальність теорія “конвергенції” Дж. К. Гелбрейта?

Тема 13

Економічні теорії фашизму

- *Ідейні витoki фашистських економічних концепцій*
- *Економічні доктрини німецького та італійського фашизму*
- *Соціальна роль фашизму та його модифікації*

Сутність економічних теорій фашизму зводиться до теоретичного виправдання економічної політики фашистських держав і формування ідеології фашизму. На формування цих теорій суттєво впливали ідеї Ф. Ліста і представників історичної школи в Німеччині, концепція солідаризму Л. Дюгі (Франція), згідно з якою сутність, функції та цілі буржуазної держави базуються на принципі солідарності всіх членів суспільства. Визначальними були також расова та геополітична доктрина фашизму. *Геополітика* — це концепція, що виправдовує будь-яку експансію посиланнями на дані фізичної, економічної, політичної географії та за допомогою ідей мальтузіанства, соціал-дарвінізму, расизму, расизму обґрунтовує загарбання чужих територій. У кайзерівській Німеччині головним теоретиком територіальних зазіхань був прихильник географічного детермінізму Ф. Ратцель, який сформулював “основні закони просторового зростання держав”. У гітлерівській Німеччині особистий радник Гітлера К. Хаусхофер проповідував теорію “справедливого розподілу життєвого простору” на користь “великої Німеччини” за рахунок поглинання європейських держав, знищення слов’янських народів і заселення їхніх земель “вищою німецькою расою”. Фашистські теоретики вміло використовували праці видатних німецьких філософів — Ф. Гегеля, Ф. Ніцше, особливо ідеї сильної особистості та сильної влади.

Зазначені чинники, які зумовили розвиток фашистських економічних доктрин, покликали до життя переважно однорідні *економічні та*

політичні теорії. Незалежно від конкретної країни всім подібним теоріям притаманні кілька спільних ознак: економічний націоналізм, апологія економічної та політичної експансії, соціальна демагогія, непримиренність до демократичного та робітничого руху. Одним з елементів економічних теорій фашизму є концепція “корпоративного ладу”, спрямована на забезпечення умов класового миру, з одного боку, і мобілізацію матеріальних і фінансових ресурсів для підготовки до воєнних дій — з іншого. Було створено централізовану систему, багато в чому подібну до радянської (сталінської), але зі значно вищим технічним рівнем і милітаризацією виробництва. Цікаво, що згідно із законом про працю 1934 р. суспільний устрій Німеччини проголошувався “німецьким соціалізмом”, робітники — власниками машин і робочих місць, підприємці — власниками підприємств у цілому. Було висунуто гасло “Загальне благо вище від приватного”, подібне до соціалістичного.

Економічна концепція німецького фашизму знайшла відображення також у теорії “третього шляху”, започаткованій Г. Федером, К. Брінкманом, Х. Бакке та іншими теоретиками. Вони вважали, що головний шлях світового економічного й політичного розвитку лежить між соціалізмом і капіталізмом, а рух “третьім шляхом” визначається метою всієї нації, що має неекономічний зміст (наприклад, ідея національного суверенітету). Існування загальнонаціональної мети ліквідує соціальні суперечності всередині господарської системи націонал-соціалізму, побудованої за расовою ознакою.

Забезпечення економічної єдності німецької нації покладалося на систему терору, усунення з економічного життя країни представників неарійських рас, поширення фашистської ідеології, посилення економічних функцій держави та німецький різновид корпоративізму. У рамках союзів підприємців найбільші капіталісти повинні були відігравати роль “природних лідерів”, або фюрерів. Відсутність соціальних конфліктів всередині національного господарства, на думку фашистських ідеологів, створювала умови для світових геополітичних змін. У центрі німецької концепції світової економіки був принцип економічного націоналізму, що гарантує економічну самозабезпеченість Німеччини (автаркію). Економічний націоналізм протиставлявся системі міжнародного поділу праці, яка вже склалась і називалась “англійською формою світової економічної експансії” (за термінологією фашистських ідеологів). Ідеологи фашизму розуміли майбутній розвиток світової економіки як насильницьке формування замкнених господарських блоків (просторів), оточених протекціоністськими

бар'єрами, що характеризуються расовою однорідністю населення. Економічні блоки повинні були створюватися за принципом концентрації сировинних і продовольчих зон навколо міцної індустріальної держави (Німеччини).

Обов'язковими елементами *економічної концепції німецького фашизму* були демагогічні твердження про необхідність боротьби проти “процентного рабства”, які, по суті, спрямовувалися на відмову від репарацій та інших зобов'язань Німеччини згідно з Версальським договором. Причиною всіх суперечностей капіталізму проголошувався позичковий капітал, а в глобальному розумінні — уряди держав-переможниць у Першій світовій війні, які, за словами німецьких ідеологів, збирають гроші для своїх анонімних хазяїв на Уолл-стріт, у Лондон-Сіті й Парижі. Ідеологи фашизму стверджували, що творчу функцію виконує промисловий капітал лише німецьких підприємців, а не будь-якої іншої нації. Незважаючи на категоричність таких поглядів, їх поділяли не тільки націонал-шовіністи, а й робітники та дрібна буржуазія.

Офіційною доктриною італійського фашизму була концепція “корпоративної держави”, згідно з якою реалізувати загальнонаціональну мету повинна фашистська держава, яка спирається на систему корпорацій. Корпорація, що функціонує в економічній сфері, повинна відповідати певним вимогам і мати галузеву структуру та керівництво на чолі з представниками фашистської партії, асоціації підприємців і верхівки фашистських профспілок, а також виконувати рішення Центрального корпоративного органу й мати примусовий всезагальний характер участі. Економічна концепція *іспанського фашизму* дістала назву “національний синдикалізм”; принципово вона не відрізнялася від італійської.

В історії економічної думки фашизм був і залишається найбільш реакційним політичним напрямком, який відбивав інтереси агресивних і екстремістських сил. Крім того, це відверто терористична диктатура, головне знаряддя якої — тоталітарна держава. Фашизм виник як реакція на створення соціалістичної держави й у короткий термін здійснив те, чого не могли здійснити інші партії — не змінюючи сутнісних основ капіталістичного ладу, пристосувати стару систему до нових умов. Фашистська диктатура виконувала двоїсту роль: придушувала революційний рух всередині країни, спрямовуючи населення на виконання потрібних монополіям завдань, та пом'якшувала внутрішні суперечності капіталізму шляхом здійснення зовнішньоеконо-

мічної експансії. Якби фашистський рух не приховував своєї кінцевої мети і від своїх початків стояв за капіталізм, він не знайшов би такої кількості прихильників серед робітничого класу та дрібної буржуазії та був би не потрібний монополістичній буржуазії. Масовою соціальною основою фашизму був середній клас — дрібна буржуазія міста й села, яка вирізнялася найбільшим патріотизмом. Автори фашистських теорій експлуатували національні почуття й традиції, антимонопольні настрої, незадоволення буржуазно-парламентським устроєм.

Після Другої світової війни, незважаючи на розгром німецької армії й офіційну відмову від доктрини расизму та геополітики, фашистські концепції дістали подальший розвиток в економічних поглядах ідеологів *неофашизму*. Неофашизм у своїй основі тепер має реваншизм, прагне помститися за минулі поразки. Неофашисти закликають до створення “тотальної держави”, здатної об’єднати економічні інтереси всіх соціальних верств суспільства. Наприклад, західнонімецькі неонацисти, зображуючи “тотальну державу” як втілення “національного духу”, зображують її як орган, що забезпечує соціальне партнерство профспілок і асоціацій підприємців на національній основі. Ідеологи неофашизму висунули також ряд принципів економічного націоналізму: скорочення імпорту; зменшення обсягів допомоги країнам, що розвиваються; обмеження діяльності іноземного капіталу на національній території. У сучасній економічній думці неофашистські концепції не посідають провідного місця, але неонацисти є “гідними” продовжувачами справи своїх попередників, і тому на ці концепції слід зважати.

Контрольні запитання та завдання

1. Визначте ідейні основи економічних концепцій фашизму.
2. Поясніть сутність теорій “корпоративного ладу” та “процентного рабства”.
3. Порівняйте принципи побудови економічної системи фашистської Німеччини та соціалістичної економіки колишнього Радянського Союзу за часів сталінізму.
4. Розкрийте соціальну основу фашистських теорій та їх ідеологічну спрямованість.

Тема 14

Кейнсіанська теоретична революція 30-х років ХХ ст. та її вплив на світову економічну думку

- *Історичні умови виникнення та методологічні принципи кейнсіанства*
- *Макроекономічний аналіз і державне регулювання: вихідні теоретичні принципи*
- *Теорія мультиплікатора Дж. М. Кейнса та її економічне значення*
- *Загальна характеристика некейнсіанства*
- *Крива Філіпса та її економічний зміст*

Кейнсіанство — одна з провідних течій економічної думки сучасності, яка дістала назву за прізвиськом автора основних її концепцій — *Джона Мейнарда Кейнса* (1883—1946), англійського економіста, державного й політичного діяча. Вплив кейнсіанства на сучасну економічну думку такий великий, що це вчення вважається кейнсіанською революцією в економіці. Воно стало своєрідною реакцією на неокласичну школу й маржиналізм, які панували в економічній науці до часів великої депресії. Значення теорії Кейнса передусім пов'язане зі зміною структури викладу економічної теорії, появою її нового розділу — макроекономіки, без якої нині неможливе функціонування будь-якої економічної системи. Кейнсіанство стало основою державного регулювання економіки та процесу суспільного відтворення в 30-х роках ХХ ст.

Макроекономічний аналіз передбачає вивчення сукупних народно-господарських величин, що визначають структуру й динаміку процесу суспільного відтворення. За визначенням Е. Жамса, макроекономіка “має справу не з численними покупцями та продавцями, що діють окремо один від одного, а із сукупним попитом і сукупною пропозицією; не з численними загонами власників грошових засобів, а із заощадженнями або нагромадженнями; не з окремими підприємцями, а із сукупними капіталовкладеннями” [17, с. 293—294]. Закономірності макроекономіки відрізняються від законів функціонування окремих економічних одиниць і враховують переважно техніко-економічні та кількісні аспекти процесу виробництва.

В економічній системі класичного мікроекономічного підходу центральне місце посідали такі категорії, як ціна, вартість, розподіл доходу відносно окремого, локального ринку певного товару. Умовою такого раціонального господарювання на окремих ринках, а отже, і у масштабах національної економіки в цілому, на думку класиків, була вільна, необмежена конкуренція суб'єктів економічної діяльності.

Сучасних економістів можна умовно поділити на дві групи залежно від проблем, якими вони займаються. З одного боку, це питання мікроаналізу, діяльності підприємства, фірми, з іншого — відтворення на основі макроаналізу, що охоплює державу та суспільство в цілому. Ще на початку 20-х років ХХ ст. головним завданням економічної науки вважалося з'ясування зв'язку між поставленими цілями й наявними ресурсами без оцінки існуючої економічної політики. Економічна криза 1929—1933 рр. не тільки виявила ілюзорність уявлень про вільну конкуренцію, а й різко змінила погляди вчених-економістів. Соціальна небезпека, що випливала з економічної кризи й масового безробіття, змусила Дж. М. Кейнса зайнятися пошуками виходу з такого становища. Учений рішуче відмовився від поглядів свого вчителя А. Маршалла й заявив, що держава не може далі стояти осторонь проблем відтворення суспільного капіталу, нагромадження та споживання, повної зайнятості, ролі в них грошового обігу та кредиту. Таким чином, Дж. М. Кейнс чітко сформулював новий напрямок економічної теорії — мікроекономіку і теорію *державного регулювання* економічної системи.

Предметом дослідження Дж. М. Кейнса є кількісні функціональні залежності процесу відтворення, кількісні зв'язки економічних явищ, які формулюються у вигляді узагальнених, агрегативних категорій. Абстрагування від якісних змін дало змогу вченому, з одного боку, проаналізувати деякі найзагальніші функціональні закономірності економічної системи, а з іншого — уникнути розгляду соціально-економічного аспекту капіталістичних відносин. Розглядаючи економічні процеси як відображення психології господарюючих суб'єктів, Дж. М. Кейнс залишився на ідеалістичних позиціях: “Ідеї економістів і політичних мислителів — і тоді, коли вони мають слухність, і тоді, коли вони помиляються, — могутніші, ніж думають. Насправді світ майже цим тільки й управляється” [23, с. 458]. На відміну від австрійської школи, яка розглядала індивідуальну психологію продавця й покупця, Дж. М. Кейнс узяв за основу психологію мас, суспільну психологію,

обґрунтовуючи такі психологічні закони, як схильність до споживання, схильність до заощадження, схильність до інвестування, надання переваг ліквідності.

Оперуючи граничними величинами, Дж. М. Кейнс вводить поняття граничної схильності до споживання $\left(\frac{\Delta C}{\Delta Y}\right)$ і граничної схильності до заощадження $\left(\frac{\Delta S}{\Delta Y}\right)$, де C — споживання; Y — сукупний дохід; S — заощадження; ΔC , ΔY , ΔS — прирости відповідних величин. Сукупний дохід поділяється на дві частини: споживання і заощадження, $Y = C + S$, звідки $\frac{\Delta C}{\Delta Y} + \frac{\Delta S}{\Delta Y} = 1$.

Графік споживання як функцію від доходу ($C = f(Y)$), за Дж. М. Кейнсом, наведено на рис. 4.

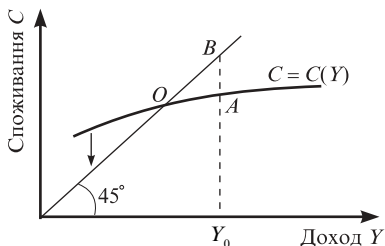

Рис. 4. Функція споживання

Функція споживання була б близька до бісектриси координатних осей, якби весь дохід споживався ($Y = C$). Але це суперечить основному психологічному закону Дж. М. Кейнса: зі збільшенням сукупного доходу зростає й особисте споживання, але меншою мірою, ніж дохід. Точка O відповідає нульовому рівню заощадження, зліва від неї споживання перевищує дохід (за рахунок запасів або боргів), справа — певна частина сукупного доходу заощаджується (якщо рівень сукупного доходу Y_0 , то AY_0 — величина споживання, AB — обсяг заощадження).

Функція заощадження у Дж. М. Кейнса є також функцією від доходу, що побудована за принципом “заощаджується те, що не споживається”: $S = Y - C(Y)$. Тому класичне рівняння “заощадження = інвестиції” ($S = I$), регулятором якого є норма відсотка (i), у Дж. М. Кейнса трансформується в рівняння $S(Y) = I(i)$, що підкреслює функціональну залежність заощадження від доходу, а інвестування — від норми відсотка.

Свою книгу Дж. М. Кейнс назвав “Загальна теорія зайнятості, процента й грошей” (де слово “загальна” означає “спільна”, “єдина”). У назві відображено суттєву деталь: Дж. М. Кейнс відкинув класичне уявлення про три окремі ринки — праці, товарів і грошей — і запропонував ідею єдиного взаємопов’язаного ринку. Таким чином, економіка на мікрорівні складається з трьох сфер взаємодії:

- 1) найманих робітників і роботодавців;
- 2) споживачів (які заощаджують) і виробників (які інвестують);
- 3) власників ліквідних коштів і осіб, які формують попит на гроші.

На відміну від неокласиків Дж. М. Кейнс дійшов висновку, що вирішувати життєво необхідні проблеми високорозвиненого капіталістичного суспільства потрібно не з пропозиції ресурсів (їх рідкості, цінності, ефективності поєднання), а з позиції попиту, що забезпечує реалізацію ресурсів. Виступивши з критикою закону Ж. Б. Сея, згідно з яким пропозиція автоматично породжує попит, Дж. М. Кейнс першочергову увагу приділив проблемі “ефективного попиту” та його компонентів — споживання та заощадження (нагромадження), а також факторів, які визначають рух цих компонентів. Саме недостатній “ефективний попит”, за Дж. М. Кейнсом, лежить в основі кризових явищ — безробіття, недовантаження виробничих потужностей, низьких темпів розвитку виробництва, економічних криз тощо. Вирішення проблеми зайнятості через визначення закономірностей руху ефективного попиту та приросту національного доходу — центральна ідея кейнсіанства.

Повна зайнятість і ефективний попит, який її зумовлює, можливі лише тоді, коли два компоненти попиту — споживання та капіталовкладення (інвестиції) — перебувають у певному співвідношенні й досягають необхідного рівня. Частина національного доходу, що йде на особисте споживання, зменшується відповідно до основного психологічного закону. Унаслідок цього збільшується частина національного доходу, що йде на заощадження, і це спричинює зменшення попиту на споживчі товари. Недостатнє зростання особистого споживання слід компенсувати за рахунок збільшення інвестицій, тобто виробничого споживання. Розширення попиту на ринку засобів виробництва визначається динамікою двох факторів: граничної ефективності капіталу (норми прибутку) і норми позичкового відсотка. Зменшення позичкового відсотка й підвищення граничної ефективності капіталу збільшують національний дохід, а отже, й зайнятість. Дж. М. Кейнс не приховував, що таких результатів можна досягти шляхом зниження заробітної плати. Він обґрунтував благотворний вплив такого

зниження на активізацію економіки (номінальна заробітна плата може зростати, тоді як реальна залишається сталою або зменшується). Державне регулювання, за Дж. М. Кейнсом, має проявлятися в заморожуванні заробітної плати, оскільки її зростання лише збільшує заощадження, не сприяючи зростанню споживання.

Центральне місце в економічній теорії Дж. М. Кейнса посідає **концепція мультиплікатора**, спрямована на пошуки кількісних функціональних залежностей суспільного відтворення та обґрунтування концепції походження доходу від інвестицій. Інвестиції в будь-яку галузь сприяють зростання зайнятості, збільшення доходів і споживання не тільки в цій галузі, а й у споріднених виробництвах. Зміни в цих галузях, своєю чергою, породжують збільшення зайнятості й попиту в галузях “другого порядку”, які віддалені від сфери первинного інвестування. Це означає появу ефекту мультиплікації. Обсяг національного доходу, а отже, і сукупного попиту, перебуває в певній кількісній залежності від загальної суми інвестицій. Цю залежність виражає особливий коефіцієнт — мультиплікатор, який визначається за формулою

$$K = \frac{\Delta Y}{\Delta I}, \quad \text{або} \quad K = \frac{1}{1 - MPC},$$

де MPC — гранична схильність до споживання $\left(\frac{\Delta C}{\Delta Y}\right)$.

З формули мультиплікатора можна зробити висновок, прямо протилежний класичним уявленням: мультиплікатор, а отже, й мультиплікаційний ефект, тим більший, чим більше бажання витратити (а не заощаджувати) дохід.

Збільшення доходу дорівнює приросту загальної суми інвестицій, помноженому на мультиплікатор:

$$\Delta Y = \Delta I \cdot K.$$

Ця формула є загальним математичним виразом ефекту мультиплікації на ринку споживчих товарів, який через певний час стимулює розвиток інших галузей. Дж. М. Кейнс пише: “Ми можемо вважати встановленим закон, згідно з яким збільшення зайнятості, безпосередньо пов’язане з інвестиціями, неминуче повинно стимулювати й ті галузі промисловості, які виробляють товари для споживання, і, таким чином, сприяють загальному приросту зайнятості в певному кратному розмірі до тієї первинної зайнятості, яка безпосередньо пов’язана з інвестиціями” [23, с. 182—183]. Такий закон можна вва-

жати інтерпретацією функціональної залежності, але не причинно-наслідкового зв'язку між інвестиціями й національним доходом, тому що інвестиції не можуть бути лише одним джерелом останнього.

Дж. М. Кейнс загалом песимістично ставився до можливості капіталістичної системи господарства досягти постійних, стабільно високих темпів зростання шляхом ринкового саморегулювання, протиставляючи цьому активне втручання держави в економічне життя. Запропоновані ним заходи спрямовані не на стимулювання виробництва, а на збільшення попиту. Частка споживання в сукупному доході має тенденцію до зниження, тому об'єктом державної політики мають стати насамперед інвестиції. Дж. М. Кейнс вирізняє два способи регулювання попиту: грошово-кредитну та бюджетну політику. Перша має на меті стимулювання попиту через зниження норми відсотка та вплив на прагнення до ліквідності (обмеження бажання зберігати вільні кошти у грошовій формі). Сутність бюджетної політики полягає в організації інвестиційного процесу. На думку Дж. М. Кейнса, зменшення чи недостатнє збільшення приватних інвестицій має компенсуватися державою. При цьому навіть не має значення, куди спрямовуються бюджетні кошти; важливо лише, щоб через ефект мультиплікатора вони спричинилися до зростання зайнятості й національного доходу. Такий підхід виправдовував не тільки некорисні інвестиції, а й інвестування військових витрат, мілітаризацію економіки. Дж. М. Кейнс наполягав на використанні бюджетних коштів приватними інвесторами через систему державних замовлень і закупок. Він обстоював не державні інвестиції, а активне державне регулювання обсягів інвестиційної діяльності.

Учення Дж. М. Кейнса здобуло багато прихильників, особливо в післявоєнні роки, коли на перший план висунулися не проблеми зайнятості, а питання економічного зростання й економічної збалансованості. **Неокейнсіанці**, передусім *Рой Харрод* (1900—1978), *Євсей Домар* (нар. 1914) і *Джон Хікс* (нар. 1904), багато в чому пішли далі від вчителя: вони аналізували втручання держави в економічні процеси, вплив науково-технічного прогресу, наполягали на державних вкладеннях у наукові дослідження й на структурній перебудові економіки.

В основу *теорій економічної динаміки та довготермінового економічного зростання* Р. Харрода і Є. Домара покладено такі положення Дж. М. Кейнса:

- 1) стихійні коливання попиту та пропозиції призводять до неповної зайнятості й недовикористання ресурсів;

2) державне регулювання, формуючи ефективний попит, забезпечує стабільність.

Довготермінова динамічна рівновага забезпечується, на думку вчених, таким співвідношенням факторів виробництва, яке встановлює рівність приростів сукупного попиту й сукупної пропозиції. Модель Р. Харрода має такий вигляд:

$$CG = S,$$

де C — капіталоємкість продукції; G — темп зростання національного доходу; S — частка заощаджень у національному доході.

Допускаючи, що $C = \text{const}$ за умов рівності темпу нагромадження капіталу й темпу зростання продукції, а $S = \text{const}$ внаслідок стабільності функції споживання, можна зробити висновок про постійний (гарантований) темп зростання національного доходу:

$$G_w = \frac{S}{C}.$$

Головними факторами економічного зростання визнаються інвестиції та капіталоємкість (відношення використаного капіталу до обсягу виробленого продукту). З цим пов'язаний головний недолік зазначеної моделі — ігнорування впливу праці, підвищення її продуктивності, технічного прогресу, освітнього та професійного рівня робітників тощо.

Інше продовження кейнсіанської традиції — пошук шляхів досягнення економічної рівноваги одночасно на двох ринках: товарів і грошей, здійснений Дж. Хіксом і А. Хансеном (рис. 5). Рівноважний стан обох ринків визначається перетином кривої IS (інвестиції — заощадження), що відображає рівновагу товарного ринку, і кривої LM (ліквідність — грошова маса), що виражає рівновагу на ринку грошей. Стану рівноваги відповідають норма відсотка i_0 та рівень національного доходу Y_0 .

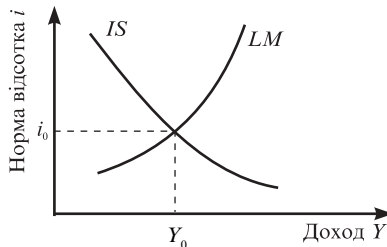

Рис. 5. Рівновага товарного та грошового ринків (модель $IS-LM$)

У неокейнсіанській моделі поряд з мультиплікатором суттєву роль відіграє *акселератор* як відношення приросту інвестицій до приросту доходу. Лауреат Нобелівської премії Дж. Хікс об'єднав ідеї мультиплікатора й акселератора у визначенні національного доходу:

$$Y_t = A_t + K Y_{t-1} + V(Y_{t-1} - Y_{t-2}),$$

де K — мультиплікатор; Y_t , Y_{t-1} , Y_{t-2} — національний дохід в період відповідно t , $t-1$, $t-2$; A_t — автономні інвестиції; V — акселератор.

Неокейнсіанство не є одноманітною течією; у ньому можна виокремити два напрямки — вже розглянуту так звану ортодоксальну теорію (представники — Дж. Хікс, А. Хансен, Є. Домар, Р. Харрод) і ліве кейнсіанство, або кембриджську школу (Дж. Робінсон, П. Сраффа, Н. Калдор та ін.). Окремо можна зазначити також посткейнсіанство, у якому чільне місце посідає А. Філліпс.

Видатним представником *лівого кейнсіанства* була *Джоан Робінсон* (нар. 1903). Ліві кейнсіанці погоджувалися з Дж. М. Кейнсом у тому, що основна проблема капіталізму — проблема ефективного попиту, але головну причину недостатнього попиту вони вбачали в нерівномірному розподілі національного доходу. Засобом підвищення попиту вони вважали обмеження діяльності монополій, а в теоретичному плані прагнули об'єднання кейнсіанства й марксизму. Ліві кейнсіанці обстоювали позицію соціальної орієнтації державних витрат: відмови від гіпертрофованих військових витрат і збільшення капіталовкладень у житлове будівництво, інфраструктуру, охорону здоров'я, освіту, соціальне страхування.

Артур Філліпс здійснив графічне обґрунтування концепції оберненої залежності безробіття та інфляції, яка дістала назву *кривої Філліпса*. За допомогою математичних формул і статистичного матеріалу вчений намагався пов'язати динаміку заробітної плати з динамікою ступеня безробіття, аналізуючи дані за період 1861—1957 рр. Він указав на функціональну залежність аналізованих величин, але зазначив, що зв'язок між темпами зростання зайнятості й динамікою заробітної плати не є лінійним. Крива Філліпса була побудована на статистичних даних відносно стабільного періоду капіталізму, тому інфляція й безробіття змінюються на ній у протилежних напрямках. У наш час тісно пов'язати темпи інфляції з темпами безробіття, як це робили посткейнсіанці, практично неможливо.

Крива Філліпса (рис. 6) підтверджує такий висновок: державна політика регулювання сукупного попиту не може повністю ліквідувати

безробіття ціною посилення інфляції чи зменшити інфляцію ціною звільнення робітників. Вона має спрямовуватися на одночасне досягнення найнижчих показників інфляції та безробіття (треба вибрати оптимальну точку на кривій, наприклад *A*, де рівні інфляції та безробіття дорівнюють 3 %).

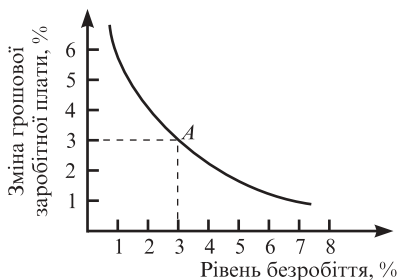

Рис. 6. Крива Філіпса

Починаючи з 1968 р. в розвинених країнах ринкової економіки скорочення виробництва та зростання безробіття збіглися в часі з посиленням інфляційних тенденцій (явище стагфляції). Спроби побудувати криві за новими показниками не мали успіху — вчені отримували не криву, а ламану лінію. Неможливість за допомогою кривих Філіпса пояснити сучасні економічні процеси значною мірою вплинула на подальше ставлення до всієї кейнсіанської теорії. Це спричинило появу нового пояснення стагфляції (з боку неокласичного напрямку) через так звану гіпотезу природного рівня, яка ставить під сумнів сам факт існування оберненої залежності між інфляцією та безробіттям, наполягаючи на тому, що в довгостроковій перспективі економічна система досягає стабільності та стійкості за умови природного рівня безробіття. Останній був емпірично встановлений на рівні 6 %, що збігається з рівнем безробіття в умовах відсутності циклічного безробіття.

Кейнсіанство та його модифіковані варіанти — некейнсіанство та посткейнсіанство — істотно вплинули на світову економічну думку, але у сфері економічної політики їх домінування різко обмежилось у 60—70-ті роки ХХ ст. Ці теорії не дістали такого продовження, на яке сподівалися. Кейнсіанство було створене як теоретичне обґрунтування виходу з кризи, тому виявилось неспроможним вирішити проблеми постійного, динамічного розвитку. Це значною мірою спричинилося до активізації критики кейнсіанства та його різновидів неокласиками та неолібералами.

Контрольні запитання та завдання

1. Що таке макроекономіка? Назвіть основні макроекономічні показники.
2. Чому мікроекономічний підхід неокласиків поступився місцем макроекономічному аналізу Дж. М. Кейнса?
3. Поясніть психологічні закони, сформульовані Дж. М. Кейнсом. У чому суть основного психологічного закону?
4. Як формується “ефективний попит”?
5. Доведіть тотожність формул мультиплікатора:
$$K = \frac{\Delta Y}{\Delta I} \quad \text{та} \quad K = \frac{1}{1 - MPC} .$$
6. Охарактеризуйте основні положення кейнсіанської економічної політики.
7. Як неокейнсіанці вирішували питання довготермінового економічного зростання?
8. У чому полягає економічний зміст моделі *IS—LM*?
9. Яку залежність відображає крива Філліпса? Що таке стагфляція?
10. Визначте основні економічні проблеми, які досліджували неокейнсіанство.

Тема 15

Економічні теорії неолібералізму

- *Загальна характеристика шкіл неолібералізму*
- *Спільні ознаки й відмінності англomовного та німецького неолібералізму*
- *Економічна концепція В. Ойкена*
- *Соціальне ринкове господарство: теоретична модель і практична реалізація*

Неолібералізм прийшов на зміну старому економічному лібералізму 30-х років ХХ ст., причиною краху якого стала економічна криза 1929—1933 рр. Він увібрав у себе такі основні ознаки класичного лібералізму:

обстоювання ідей природного порядку та природних прав;
підтримка політики вільної торгівлі;

заперечення будь-якого розширення державного регулювання; розвиток автономного місцевого самоврядування та добровільних організацій на противагу зростанню впливу центральних органів влади.

Ідейні корені економічного лібералізму сягають часів А. Сміта та його “невидимої руки”. У першій третині ХХ ст. існувало три основні групи економістів, які розвинули ліберальну традицію й заклали фундаментальні основи сучасного неоліберального мислення. *Лондонська школа* неолібералізму Е. Кеннана — Л. Роббінса зробила сучасним класичне трактування завдань і цілей економічної науки, функціонування ринкових механізмів в умовах обмеженості ресурсів. *Віденська школа* Л. Мізеса — Ф. Хайека поєднала маржиналістські принципи австрійської школи граничної корисності з англійською неокласичною теорією, що надало їм ще більшої суб’єктивістсько-психологічної спрямованості та уможливило зосередження уваги на аналізі умов і процесу конкуренції. Своєю чергою, *Чиказька школа* Ф. Найта — М. Фрідмана так само досліджуючи особливості неосконалої конкуренції, основну увагу звертала на поведінку господарюючих суб’єктів за умов невизначеності, ризику, інфляційних сподівань, відкривши при цьому шлях монетаристській інтерпретації сучасного неолібералізму. Представники цих трьох груп неолібералів були одностайні в розумінні ролі ринку й тих загроз для нього, які приховані в монополізації економіки й державному інтервенціонізмі. Проте представники англомовного неолібералізму були досить далекі від усвідомлення необхідності втручання держави в економіку з метою підтримки конкурентного ладу та соціальної переорієнтації ринкового господарства.

Вирішенням цих питань зайнялися *німецькі неоліберали*, які в період між двома світовими війнами безпосередньо зіткнулися з гострими соціальними наслідками саморуїнування ринкового господарства, тоталітарною диктатурою фашизму, з виникненням, розвитком і цілковитим крахом центрально-керованої примусової економіки. У Німеччині також виокремились три групи неолібералів, кожна з яких зробила помітний внесок у з’ясування можливості антитоталітарної й соціальної еволюції системи вільного підприємництва в теорію та практику соціального ринкового господарства. Найстаршу групу німецьких неолібералів очолили *В. Ренке* та *А. Рюстов*, які приділили особливу увагу питанням теорії економічного ладу та економічної політики, розмежуванню та взаємозв’язку цих понять. Друга група

сформувалася навколо *В. Ойкена* та *Ф. Бьома* у Фрайбурзькому університеті. Органічно засвоївши й розвинувши найважливіші положення історичної школи в Німеччині, у межах якої чи не вперше в економічній науці розроблялися класифікації національних господарств, ця група зайнялася визначенням стадій історичного й економічного розвитку, трактуванням економічної системи. Третя група німецьких економістів, представлена *А. Мюллером-Армаком*, *Л. Ерхардом* і їх учнями, стала відомою як *кельнська школа неолібералізму*. Нею було розроблено концепцію соціального ринкового господарства. Термін “соціальне ринкове господарство” запропонував *А. Мюллер-Армак* після 1946 р. для характеристики форм переходу від мілітаризованої, надіндустріальної фашистської економіки до мирної. Спочатку ці заходи він розглядав як тимчасові, призначені для поживлення господарського життя та вирішення проблем відбудови народного господарства. Лише потім означене поняття наповнилося новим змістом і перетворилося на концепцію нового економічного ладу для ФРН, послідовно реалізовану в 50-ті роки в економічній політиці канцлера Західної Німеччини *Л. Ерхарда*.

У генезисі німецького неолібералізму виразно проявилася тенденція до створення єдиної, спільної теорії трансформації тоталітарного ладу з центрально-керованою економікою в демократичний лад на основі вільного ринкового господарства з подальшою його орієнтацією на вирішення соціальних завдань. Було розроблено прагматичну й ідеологічно привабливу концепцію соціального ринкового господарства, позбавленого хиб класичної ліберальної моделі й надієного надійними соціальними й антимонопольними стабілізаторами. Методологічною основою та найважливішими елементами концепції соціального ринкового господарства стали теорія й політика ладу *В. Репке* — *А. Рюстова*, ідеальні типи господарства та принципи економічної політики *В. Ойкена* — *Ф. Бьома*, ідеї та комплекс конкретних економіко-політичних заходів щодо адаптації ринкової економіки до вирішення соціальних проблем *А. Мюллера-Армака* — *Л. Ерхарда*.

Загальні уявлення про модифікацію функцій ринку в сучасних економічних системах об'єднують німецький ордолібералізм з розглянутими англо-американськими та віденською школами неолібералізму. Водночас між ними є кілька суттєвих відмінностей, що впливають з особливостей еволюції неолібералізму в Німеччині та інших країнах.

1. За ідейними й методологічними основами англомовний неолібералізм більше тяжів до традицій класичної школи з її високим рівнем

абстракції. Німецький неолібералізм виходив з національної економії та історичної школи з їх захопленням емпіричними дослідженнями та класифікацією різних типів господарського устрою суспільства.

2. Об'єктом аналізу англо-американського лібералізму була поведінка господарюючого суб'єкта на ринку, його адаптація до зміни умов недосконалої конкуренції. У німецькому ордолібералізмі увага акцентувалася на підтримці конкурентного ладу, який сам по собі диктує параметри економічної поведінки.

3. У сфері економічної політики англословний лібералізм відійшов від розробки та прийняття конкретних економіко-політичних рішень, визнавав переважно монетарні важелі впливу на економіку шляхом регулювання грошово-кредитної сфери. Німецький неолібералізм, навпаки, велике значення приділяв взаємозв'язку економічної теорії та політики, розглядав різні типи активної господарської політики (стабілізаційної, кон'юнктурної, структурної, соціальної).

4. Роль держави в ринковому просторі англословний неокласичний лібералізм розглядав як її природну реакцію на погіршення умов конкуренції, економічний спад тощо. Німецький неолібералізм вбачав економічні функції держави в постійному стимулюванні конкуренції, розширенні конкурентного простору в умовах певної структури виробництва, кон'юнктури ринку, соціальних пріоритетів, які постійно змінюються.

Саме тому для означення англословного неолібералізму частіше вживається термін “нова неокласика” (див. тему 16). Тут докладніше розглянемо німецький варіант неолібералізму.

Вихідним пунктом неоліберальних пошуків концепції ідеального економічного ладу стало вчення *В. Ойкена* про два типи економічних систем: “центрально-керованого господарства”, або примусової економіки, і “мінового господарства”, або ринкової економіки. Основу цього вчення становить аналіз елементарних господарських форм — поділу праці, власності, координуючого механізму, домашнього господарства, підприємства, економічних інститутів держави та ін. Критерієм розмежування ідеальних типів економічних систем є механізм координації взаємодії господарських одиниць, процес прийняття економічних рішень. Іншим критерієм класифікації є особливості генезису економічного ладу, згідно з яким вирізняються природно зростаючий і законодавчо встановлений лад. У німецькому неолібералізмі велика увага приділялася також двом типам економічної політики —

політиці ладу та політиці процесу. Політика ладу — це комплекс довгострокових заходів, спрямованих на створення рамкових умов функціонування економіки, їх законодавче та правове оформлення, контроль за їх дотриманням і своєчасне внесення коректив з боку держави. Політика процесу являє собою комплекс заходів щодо безпосереднього впливу на господарську діяльність через фінансову стабілізацію, структурні й соціальні зрушення, у тому числі перерозподіл доходів і вирішення проблеми добробуту.

Багато хто на Заході вважає, як і В. Репке, що *соціальне ринкове господарство* — це не що інше, як певний серединний “третій шлях”, що пролягає між капіталізмом і соціалізмом та веде однаковою мірою до свободи й соціальної справедливості. Таке формулювання не позбавлене певного ідеологічного протистояння, тому наведемо визначення А. Мюллер-Армака, наведене в його книзі “Управління економікою та ринкове господарство” (1964). Він писав: сенс соціального ринкового господарства полягає в тому, що принцип свободи ринку поєднується з принципом соціального вирівнювання. “Соціальне вирівнювання” вирішує проблему однобічного ринкового утворення доходів частково за допомогою соціальних витрат держави, але переважно завдяки здійсненню певної податкової політики. Соціальне ринкове господарство аж ніяк не ідентичне вільній ринковій економіці, яка виконує функцію вирівнювання, згладжування гострих соціальних відмінностей і конфліктів. *Основними елементами* структури соціального ринкового господарства є такі:

- конкурентний лад, який базується на приватній власності на засоби виробництва;
- ринок як координуючий механізм і регулятор господарської діяльності;
- домашні господарства, промислові, сільськогосподарські, банківські, торговельні та інші підприємства як суб’єкти господарювання;
- держава, яка за допомогою політики зміцнення конкурентного ладу забезпечує й контролює загальні умови функціонування ринкової системи та сприяє соціальному вирівнюванню.

Цільовою настановою соціального ринкового господарства є завдання досягнення високого рівня добробуту для переважної більшості членів суспільства в умовах економічної свободи на основі конкурентного ладу. З цього погляду концепція соціального ринкового господарства є поки що найбільш науково обґрунтованим і доведеним на

практиці синтезом лібералізму й державного регулювання в інтересах соціально-економічного прогресу.

Контрольні запитання та завдання

1. Чому сучасний неолібералізм є продовженням класичної економічної традиції?
2. Визначте проблематику досліджень німецького неолібералізму.
3. Знайдіть спільні ознаки й відмінності англосовітського та німецького неолібералізму.
4. Охарактеризуйте ідеальні типи економічних систем, визначені В. Ойкенем.
5. Чим відрізняється політика ладу від політики процесу?
6. Дайте визначення соціального ринкового господарства та його структурних елементів.
7. Що таке “соціальне вирівнювання”?
8. Оцініть можливості й перспективи застосування теорії соціального ринкового господарства в Україні.

Тема 16

Сучасні неокласичні економічні концепції

- *Загальна характеристика нової неокласики*
- *Монетаристська концепція М. Фрідмена*
- *Економічна теорія пропозиції*
- *Своєрідність теорії раціональних очікувань*

Повернення до теоретичних шкіл і поглядів, які обстоюють ринкові механізми регулювання економіки, було зумовлене кризою кейнсіанських і неокейнсіанських моделей регулювання в нових умовах капіталістичного відтворення. У 70-ті роки ХХ ст. ставало дедалі очевиднішим, що стратегія державного регулювання економіки та методи її здійснення, спрямовані на управління попитом, не відповідають об’єктивним реаліям, передусім новому етапу науково-технічної революції й сучасному рівню усупільнення виробництва. Головними факторами, що підірвали стару систему регулювання, були:

- погіршення умов відтворення (сировинна, екологічна, енергетична криза), що потребувало вирішення проблем виробництва (пропозиції), а не умов реалізації (попиту);
- інтернаціоналізація національних економік, посилення економічних зв'язків та рівня “відкритості” економік;
- неконтрольована хронічна інфляція, до якої згодом додалося ще й безробіття;
- труднощі, пов'язані зі збільшенням чисельності державного апарату управління та його бюрократизацією.

Ці процеси знайшли відображення в появі *нової неокласичної політекономії*. Традиційна неокласична теорія зосереджує увагу на поведінці так званої економічної людини, під якою розуміється й підприємець, і продавець робочої сили, і споживач. Покладаючись на “невидиму руку” А. Сміта, прихильники цього підходу впевнені, що в умовах досконалої конкуренції господарюючі суб'єкти зможуть не тільки досягти максимізації прибутку, а й забезпечити найбільш ефективне використання всіх ресурсів. Сьогодні подібне не може задовольнити теоретиків нової неокласики. Наприклад, Д. Коландер так визначає відмінності в підходах старої й нової неокласики: “Традиційний неокласичний аналіз показує нам, що кожного разу, коли пропозиція перевищує попит, ціни падають; коли ж попит перевищує пропозицію — ціни зростають. У цьому полягає робота невидимої руки. Прихильники нової неокласичної політекономії вважають, що можливий обернений зв'язок, стверджуючи, що господарюючі суб'єкти самі можуть впливати на зростання чи падіння цін з метою забезпечення чи підтримки певного рівня доходів. У цьому полягає робота невидимої ноги. Зрозуміти, як реально функціонує економіка, можна лише за умови врахування дії обох цих тенденцій” [8, с. 55].

Найважливішими елементами нової парадигми неокласики є такі:

- розгляд капіталістичної економіки як стійкої, стабільної системи, що функціонує в оптимальному режимі;
- небажані процеси, що виникають у системі, трактуються як законмірне й неминуче породження ефективного господарського механізму (на відміну від традиційного підходу, де негативні явища видаються як результат дії “зовнішніх чинників”);
- у межах економічного аналізу важко визначити бажаний напрямок економічної політики, а підходи, що склалися в економічній науці, для вирішення таких проблем, як безробіття та інфляція, треба визнати неефективними й навіть шкідливими з погляду стабільності економічної системи.

Неоконсервативний підхід до перебудови регулювання економіки передбачає, що конкуренція, ринок разом з приватно-монополістичними елементами планування набувають пріоритетного значення, а безпосереднє втручання держави в процес виробництва, розподілу та перерозподілу має зменшитися. Проте в його рамках обґрунтовується необхідність посилення ролі держави в забезпеченні стратегічних передумов розвитку й підвищення конкурентоспроможності країни, що особливо важливо в динамічних умовах науково-технічної революції.

Пануючий з початку 80-х років у розвинених капіталістичних країнах неоконсерватизм охоплює *три основні напрямки нової неокласики*:

- 1) *монетаризм*, пов'язаний з регулюванням економіки через сферу грошово-кредитного обігу. Лише послідовна політика забезпечення господарства грошима, на думку монетаристів, може створити впевненість економічних агентів у неінфляційному розвитку економіки та сприяти рівномірному інвестуванню з мінімальним ризиком;
- 2) *економічну теорію пропозиції*, згідно з якою надмірне підвищення податків позбавляє підприємців стимулів до інвестування та призводить, таким чином, до падіння виробництва й підриву фінансової бази оподаткування, а зниження податкових ставок є достатньою умовою для стимулювання підприємницької активності й ініціативи;
- 3) *теорію раціональних очікувань*, згідно з якою економічні агенти в будь-якому разі не виправдовують надії владних структур, тому що заздалегідь ураховують наміри влади й нейтралізують своїми заходами (підвищенням чи зниженням цін) політику уряду.

Найрішучіше проти Дж. М. Кейнса і кейнсіанців у 60-ті роки виступив *Мілтон Фрідмен* (нар. 1912), представник чиказької школи. В економічній літературі цей виступ дістав назву неокласичної (монетаристської) контрреволюції (на противагу кейнсіанській революції). У широкому розумінні *монетаризм* — це всі економічні доктрини, що надають грошам першочергового значення та пов'язані з розробкою грошово-кредитної політики, спрямованої на регулювання грошової маси в обігу. Саме такі концепції реалізуються сьогодні в різних формах у господарській політиці США та інших розвинених країн. Проте “монетаристське відродження” не було випадковою відповіддю на жорстку інфляцію 70-х років чи просто реакцією на кризу кейнсіанства. В основі сучасних монетаристських концепцій лежить кількісна теорія грошей, яка виникла ще в XVI ст. та згідно з якою рівень то-

варних цін тим вищий, чим більше грошей у обігу. Монетаризм значно розширив можливості неокласичної теорії, додавши до неї емпіричні дослідження на основі економіко-статистичних моделей.

Висновок про вирішальний вплив грошових факторів на загально-економічні процеси був обґрунтований М. Фрідменом і А. Шварц у праці “Монетарна історія Сполучених Штатів, 1867—1960” і сформульований так:

- зміна кількості грошового запасу тісно пов’язана зі змінами економічної активності, грошового доходу й цін;
- зв’язок між грошовими та економічними зрушеннями був (в означені роки) стабільним;
- грошові зміни часто мали незалежне походження, а не були відображенням змін економічної активності.

Цікаво, що на основі проведених емпіричних досліджень автори плумачать кризу 1929—1933 рр. як наслідок хибних кроків і помилок Федеральної резервної системи США, тобто нестабільної державної політики в галузі пропозиції грошей.

Нові монетаристські підходи зводяться до таких основних положень:

- 1) критики втручання держави в економіку (ідеться не про принципове заперечення державного втручання, а про неприйняття конкретної економічної політики, яка базується на кейнсіанських методах державного регулювання);
- 2) ставки на політику регулювання грошової маси як основний інструмент управління економікою;
- 3) проголошення приватного підприємництва єдиною рушійною силою економічного розвитку;
- 4) реабілітації закону Сея, у результаті чого кейнсіанська концепція управління попитом повинна поступитися місцем теорії, що орієнтується на пропозицію.

У сфері практичної реалізації монетаристських концепцій також можна виокремити кілька елементів, а саме: перебудову бюджетного механізму, відмову від бюджетного впливу на виробництво, зменшення бюджетних витрат, дерегулювання певних сфер господарства, послаблення юридичної регламентації господарської діяльності, приватизацію окремих секторів економіки, скорочення соціальної інфраструктури та соціальних програм.

М. Фрідмен і його прихильники виходили з припущення, що з розширення капіталістичного відтворення в довгостроковому періоді

можливе лише за умови приросту грошової маси в обігу. Вони вважали, що попит на гроші постійно збільшується, а пропозиція їх надзвичайно нестабільна, часто має суб'єктивний характер. Тому на початку 70-х років М. Фрідмен виступив за законодавче регулювання грошової маси державою (Центральним банком) для того, аби щорічно збільшувати кількість грошей у обігу на 3—5 % (“грошове правило” монетаризму). Він визнавав за грошима монопольну роль у коливаннях національного доходу й висунув тезу: “Гроші мають значення”.

Представник монетаризму А. Мелцер сформулював “основний грошовий закон” математично:

$$m' = p^a + q,$$

де m' — стабільний темп грошової експансії, що підтримується державою; p^a — очікуваний (передбачуваний) темп інфляції; q — темп зміни реального ВВП.

Факторний аналіз пропозиції грошової маси, яка визначається емісійною політикою Центрального банку, монетаристи виконали за допомогою трьох основних показників:

- 1) показника грошей підвищеної сили (*high powered money*), тобто готівки, що знаходиться в приватному секторі та банках. Аксиома монетаризму: масу грошей підвищеної сили може й повинна контролювати держава;
- 2) коефіцієнта “депозити — резерви”, що виражає відношення загальної суми банківських депозитів до касових резервів банківської системи;
- 3) коефіцієнта “депозити — готівка”, тобто відношення суми банківських депозитів до обсягу готівкових грошей.

Монетаристи відродили лозунг природного рівня безробіття, яке не піддається зниженню в довгостроковому плані, і були противниками соціальної допомоги безробітним. Базуючись на постулатах кількісної теорії грошей, вони розробили однофакторну модель інфляції, яку вважали виключно грошовим феноменом.

Економічна теорія пропозиції, яка доповнила собою монетарні форми й методи регулювання економіки, також залишалась у межах неоконсервативних пріоритетів. Вона була створена після кризи 1974 — 1975 рр. і по суті стала основою “рейганоміки”. Розробники та прихильники теорії пропозиції — економісти *Артур Лаффер*, Р. Манделл, П. Робертс, журналісти Дж. Гілдер і Дж. Ванніскі, конгресмен

Дж. Кемп — визначили основні елементи економічної політики держави відповідно до концепції економіки пропозиції:

орієнтованість економічної політики на виробництво, пропозицію; зниження податків (передусім з юридичних осіб) з метою вивільнення частини прибутків для інвестування; скорочення витрат, передусім у соціальній сфері; регулювання пропозиції грошової маси.

Таким чином, монетаризм і економічна теорія пропозиції доповнюють один одного. Проте якщо монетаристи головний акцент роблять на регулюванні кількості грошей, то прихильники економіки пропозиції особливого значення надають використанню податкових інструментів регулювання. Життєздатність капіталізму пов'язується з ініціативою приватного сектора, тому економічне зростання планується стимулювати за рахунок перерозподілу національного доходу на користь середніх і великих власників шляхом, наприклад, зменшення податкового тягаря та скасування системи прогресивного оподаткування. Уявлення про стимулюючий вплив зниження податків на інвестиційну діяльність теоретично обґрунтовується за допомогою відомої кривої Лаффера (рис. 7).

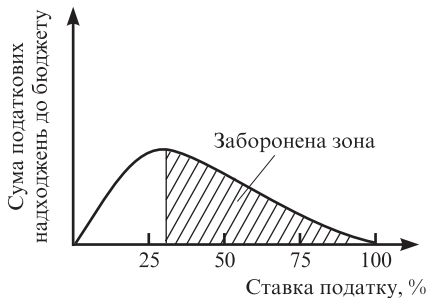

Рис. 7. Крива Лаффера

На думку автора, крива повинна показати, що у вигляді податків не можна стягувати до бюджету понад 30—35 % доходів. У забороненій зоні доходи бюджету з підвищенням податкової ставки знижуються. Це спричинюється до зменшення зацікавленості в інвестуванні, ухилення від сплати податків, переходу до «тіньового» сектора економіки тощо.

Монетаризм і економіка пропозиції суттєво вплинули на економічну політику й ідеологію уряду Р. Рейгана, особливо щодо ефективності

соціальних програм, значення ринку, характеру й меж втручання держави в економічні процеси. Результати реалізації цих теоретичних настанов наприкінці 80-х років виглядали більше позитивними, ніж негативними: стабілізувався рівень безробіття, знизилась інфляція й відсоткові ставки, тривала структурна перебудова американської економіки. У 1981—1986 рр. було проведено податкову реформу з метою збільшення заощаджень та інвестування соціальних верств населення із середніми й високими доходами і, отже, підвищення національної норми нагромадження.

Одним з варіантів нової неокласики є *теорія раціональних очікувань*, яка активно розроблялась у 70—80-ті роки і повністю ігнорувала державне втручання. Американські економісти *Р. Лукас*, *Т. Сарджент*, *Н. Уоллес* стверджують, що економічний індивід не тільки пасивно адаптується до попереднього досвіду, а й активно використовує великий обсяг поточної інформації для точнішого передбачення тенденцій господарського розвитку. Будь-які спроби вплинути на процес відтворення за допомогою систематичної державної макроекономічної політики ідеологи раціональних очікувань оцінюють як безплідні не тільки в довгостроковому, а й у короткостроковому аспекті. Головна ставка робиться на відродження віри в можливість раціональної поведінки економічних агентів в умовах, коли держава відіграє роль тільки джерела інформації.

Ця теорія вивчає передусім інфляційні очікування й тому певною мірою спирається на теорію адаптивних очікувань, згідно з якою очікування майбутньої інфляції формується на основі попередніх і поточних рівнів інфляції та є відносно постійним. Проте теорія раціональних очікувань має суттєву відмінність: індивіди, що діють раціонально, не тільки аналізують “учора” й “сьогодні”, а й можуть передбачити та спрогнозувати “завтра”, використовуючи всю доступну інформацію. Математично це виражається формулою

$$x_t^e = x_{t-1} + \beta(x_{t-1}^e - x_{t-1}) + I,$$

де x_t^e — очікуване значення x у момент t ; x_{t-1}^e , x_{t-1} — значення x у попередній момент часу відповідно очікуване та фактичне; β — параметр (коефіцієнт); I — інформація на ринку.

Теорія раціональних очікувань добре аргументована в теоретичному плані та підкріплена серйозною математичною базою, але практичної цінності не набрала.

Таким чином, неокласичні економічні концепції відображують рух сучасної капіталістичної економіки в бік стихійно-ринкових начал з метою створення ефективніших методів державного втручання на новому етапі науково-технічної революції.

Контрольні запитання та завдання

1. Які об'єктивні причини зумовили кризу кейнсіанства й появу нових неокласичних концепцій?
2. Що нового внесла в економічну думку нова неокласична школа порівняно з класичною ліберальною теорією?
3. Охарактеризуйте основні напрямки нової неокласики.
4. У чому полягають основні теоретичні та практичні висновки монетаризму?
5. Чим зумовлюються попит і пропозиція грошей у монетаристській теорії?
6. Чому економічну теорію пропозиції вважають теоретичною основою "рейганоміки"?
7. Поясніть сутність теорії раціональних очікувань та її відмінність від теорії адаптивних очікувань.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. *Аншин А. В.* Юность науки: жизнь и идеи мыслителей-экономистов до Маркса. — М.: Политиздат, 1985. — 367 с.
2. *Антология* экономической классики: В 2 т. — М.: Эконом-Ключ, 1993.
3. *Бартенев С. А.* Экономические теории и школы. История и современность. — М.: БЕК, 1996. — 352 с.
4. *Бастия Ф.* Экономические гармонии. — М., 1896.
5. *Бернштейн Э.* Проблемы социализма и задачи социал-демократии. — М., 1901.
6. *Бласко Г.* Економічне диво чи економічна загадка? Соціальне ринкове господарство та його застосування. — К.: Культур. центр “Світовид”, 1992. — 57 с.
7. *Блауг М.* Экономическая мысль в ретроспективе: Пер. с англ. — М.: Дело ЛТД, 1994. — 687 с.
8. *Бодров В. Г.* Современный экономический консерватизм: переоценка ценностей или повторение прошлого? — К.: Лыбидь, 1990. — 136 с.
9. *Бодров В. Г., Кредисов А. I., Леоненко П. М.* Соціальне ринкове господарство: Навч. посіб. — К.: Либідь, 1995. — 126 с.
10. *Брагинский С. В., Левзнер Я. А.* Политическая экономия: дискуссионные проблемы, пути обновления. — М.: Мысль, 1991. — 300 с.
11. *Волков Л. Б.* Критика теории модернизации: Науч.-аналит. обзор. — М.: ИНОИН АН СССР, 1985. — 77 с.
12. *Всемирная история* экономической мысли: В 6 т. — М.: Мысль, 1987.
13. *Гальчинский А. С. К.* Маркс и развитие экономической мысли Запада. — М.: Экономика, 1990. — 199 с.
14. *Гильфердинг Ф.* Финансовый капитал. — М.: Соцэклиз, 1959.
15. *Горкіна Л. П.* Нариси з історії політичної економії в Україні: Остання третина XIX — перша третина XX ст. — К.: Наук. думка, 1994. — 244 с.
16. *Гэлбрейт Дж.* Новое индустриальное общество: Пер. с англ. / Под ред. Н. Н. Иноземцева. — М.: Прогресс, 1969. — 480 с.
17. *Жамс Э.* История экономической мысли XX века: Пер. с фр. / Под ред. И. Г. Блюмина. — М.: Изд-во иностр. лит., 1959. — 572 с.
18. *Жид Ш., Рист Ш.* История экономических учений: Пер. с англ. — М.: Экономика, 1995. — 543 с.
19. *Игнатенко А. А.* Ибн Хальдун. — М.: Мысль, 1980. — 160 с.
20. *История* экономических учений: Учебник для экон. спец. вузов. — М.: Высш. шк., 1983. — 559 с.
21. *История* экономических учений: Учеб. пособие для студ. экон. спец. вузов / Под ред. В. А. Жамина, Е. Г. Василевского. — М.: Изд-во МГУ, 1989. — Ч. 1. — 368 с.
22. *История* экономической мысли в России: Учеб. пособие для студ. экон. спец. вузов / Н. О. Воскресенская, А. С. Квасов, Е. А. Козлова и др.; Под ред. А. Н. Марковой. — М.: Закон и право; ЮНИТИ, 1996. — 136 с.
23. *Кейнс Дж.-М.* Общая теория занятости, процента и денег: Пер. с англ. / Под. ред. А. Г. Милейковского, И. М. Осадчей. — М.: Прогресс, 1978. — 494 с.
24. *Козак Ю. Г.* Современный маржинализм: Методологические вопросы критики. — К.: Выща шк., 1985. — 143 с.
25. *Костюк В. Н.* История экономических учений. — М.: Центр, 1997. — 224 с.
26. *Котов В. Н.* Критика буржуазных теорий “экономических систем”. — М.: Наука, 1981. — 208 с.
27. *Латина З. Г.* Учение об управлении государством в средневековом Китае. — М.: Наука, 1985. — 383 с.
28. *Левита Р. Я.* История экономических учений: Учеб. пособие. — М.: Catallaxy, 1995. — 191 с.

29. *Ленин В. И.* Марксизм и ревизионизм. — М.: Политиздат, 1982. — 16 с.
30. *Майбурд Е. М.* Введение в историю экономической мысли. — М.: Дело; Вита-Пресс, 1996. — 544 с.
31. *Макконнелл К., Брю С.* Экономикс: принципы, проблемы и политика: Пер. с англ. — К.: Хагар-Демос, 1993. — 785 с.
32. *Маркс К.* Капитал: Критика политической экономии: В 3 т. — М.: Политиздат, 1988.
33. *Маркс К., Энгельс Ф.* Сочинения. — 2-е изд. — М.: Политиздат, 1963.
34. *Маршалл А.* Принципы экономической науки: В 3 т.; Пер. с англ. — М.: Прогресс, 1993.
35. *Меркантилизм.* — Л., 1935.
36. *Мешко І. М.* Історія економічних вчень: Основні течії західноєвропейської та американської економічної думки: Навч. посіб. — К.: Вища шк., 1994. — 175 с.
37. *Милль Дж.* Основы политической экономии: В 3 т. — М.: Прогресс, 1980. — Т. 2. — 480 с.
38. *Мор Т.* Утопия. — М.: Наука, 1978. — 415 с.
39. *Ойкен В.* Основные принципы экономической политики: Пер. с нем. — М.: Прогресс, 1995. — 352 с.
40. *Осадчая И. М.* Консерватизм против реформизма (две тенденции в буржуазной политэкономии). — М.: Мысль, 1984. — 223 с.
41. *Осадчая И. М.* Современное кейнсианство. Эволюция кейнсианства и неоклассический синтез. — М.: Мысль, 1971. — 176 с.
42. *Петти У.* Экономические и статистические работы. — М., 1940. — 324 с.
43. *Прудон П.* Что такое собственность? — М.: Республика, 1998. — 367 с.
44. *Робинсон Дж.* Экономическая теория несовершенной конкуренции: Пер. с англ. — М.: Прогресс, 1986. — 471 с.
45. *Самуэльсон П.* Экономика: В 2 т.; Пер. с англ. — М.: Алгон, 1994. — Т. 1. — 333 с.
46. *Світлова економічна думка: Питання теорії та історії.* — К.: Либідь, 1992. — 95 с.
47. *Селигмен Б.* Основные течения современной экономической мысли: Пер. с англ. — М.: Прогресс, 1968. — 600 с.
48. *Сен-Симон А.* Избранные сочинения: В 2 т. — М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1948. — Т. 2. — 486 с.
49. *Сисмонди С.* Новые начала политической экономии: В 2 т. — М., 1936. — Т. 1.
50. *Смит А.* Исследование о природе и причинах богатства народов — М.: Наука, 1962. — 624 с.
51. *Современная буржуазная экономическая мысль: Критика теории и методологии.* — М.: Мысль, 1986. — 268 с.
52. *Современная экономическая мысль: Пер. с англ. / Под ред. В. С. Афанасьева, Р. М. Энтова.* — М.: Прогресс, 1981. — 815 с.
53. *Туган-Барановский М. И.* Социализм как положительное учение. — Пб., 1918.
54. *Туган-Барановский М. И.* Социальные основы кооперации. — М.: Экономика, 1989. — 496 с.
55. *Уоскин В. М.* “Денежный мир” Милтона Фридмена. — М.: Мысль, 1989. — 174 с.
56. *Хансен Э.* Экономические циклы и национальный доход: Пер. с англ. — М.: Изд-во иностр. лит., 1959. — 760 с.
57. *Харрод Р.* К теории экономической динамики: Пер. с англ. — М.: Изд-во иностр. лит., 1959. — 212 с.
58. *Хейне П.* Экономический образ мышления: Пер. с англ. — М.: Новости, 1991. — 702 с.
59. *Хикс Дж.* Стоимость и капитал: Пер. с англ. / Под ред. Р. М. Энтова. — М.: Прогресс, 1993. — 488 с.
60. *Эклунд К.* Эффективная экономика: Шведская модель: Пер. со швед. — М.: Экономика, 1991. — 352 с.
61. *Ядгаров Я. С.* История экономических учений. — М.: Экономика, 1996. — 249 с.

The present edition proposes a full course of history of world economic thought, which elucidates the main streams, schools and the complex of world economic conceptions during various periods of mankind development.

For students of economic specialties of higher educational institutions.

Навчальне видання
Нестеренко Олена Петрівна
ІСТОРІЯ ЕКОНОМІЧНИХ ВЧЕНЬ
Курс лекцій
3-тє видання, стереотипне

Educational edition
Nesterenko, Olena P.
HISTORY OF ECONOMIC TEACHINGS
Course of lectures
3rd edition, stereotype

Редактор *С. Г. Агдасва*
Коректор *Л. М. Гримасьська*
Комп'ютерна верстка *А. Б. Нефедов*
Оформлення обкладинки *Я. С. Уласік*

Регістраційне свідоцтво ДК № 8 від 23.02.2000

Підп. до друку 09.01.02. Формат 60 × 84/16. Папір газетний. Друк офсетний.

Ум. друк. арк. 7,4. Обл.-вид. арк. 8,0. Тираж 10000 пр. Зам. № 2-113

Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП)
03039 Київ-39, вул. Фрометівська, 2, МАУП

ДП "Експрес-Поліграф"
04080 Київ-80, вул.Фрунзе, 47/2